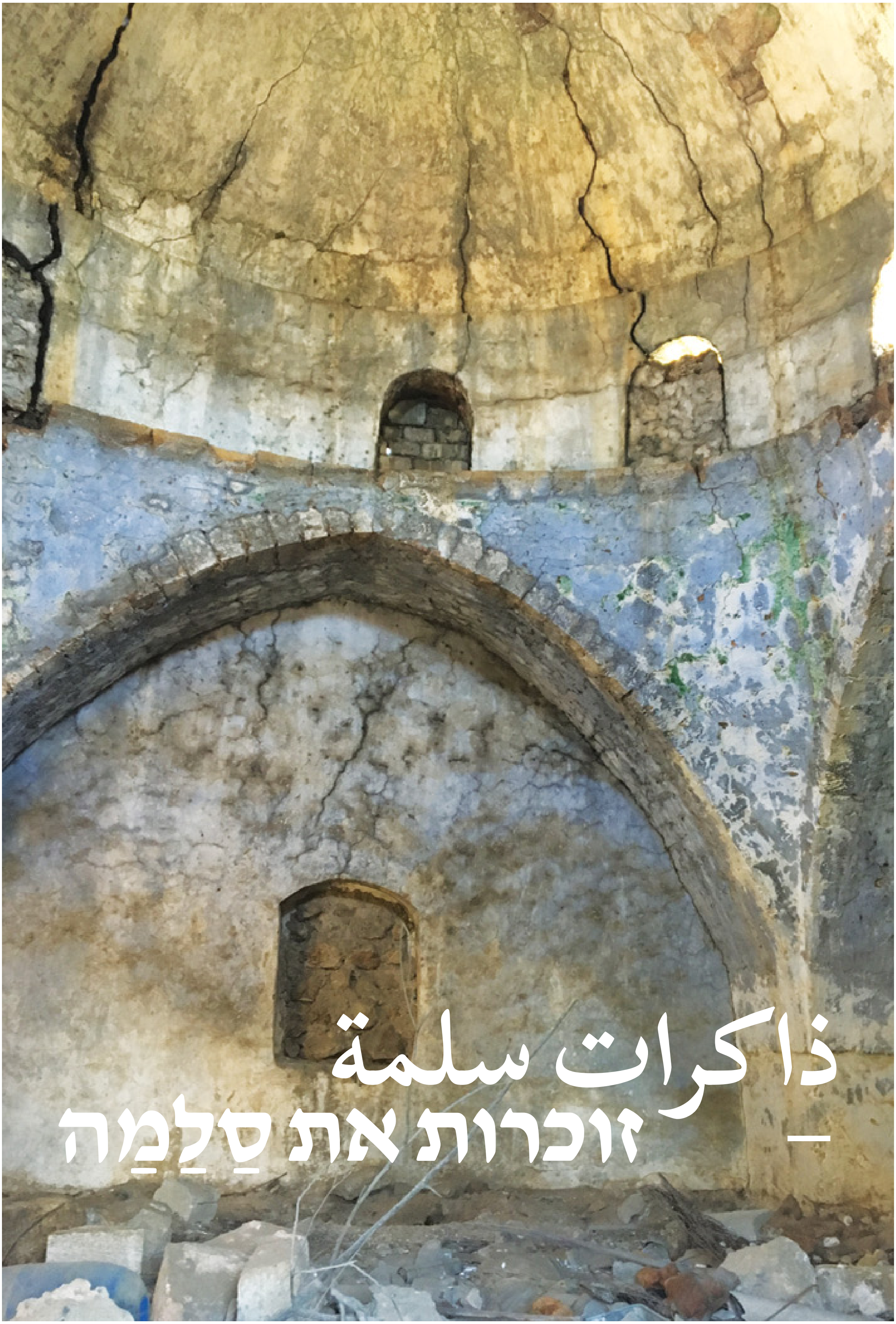

ذاكرات سلمة

זוכרות את סַלַמַה

ذاكرات سلمة
– זוכרות את סַלֲמֲה

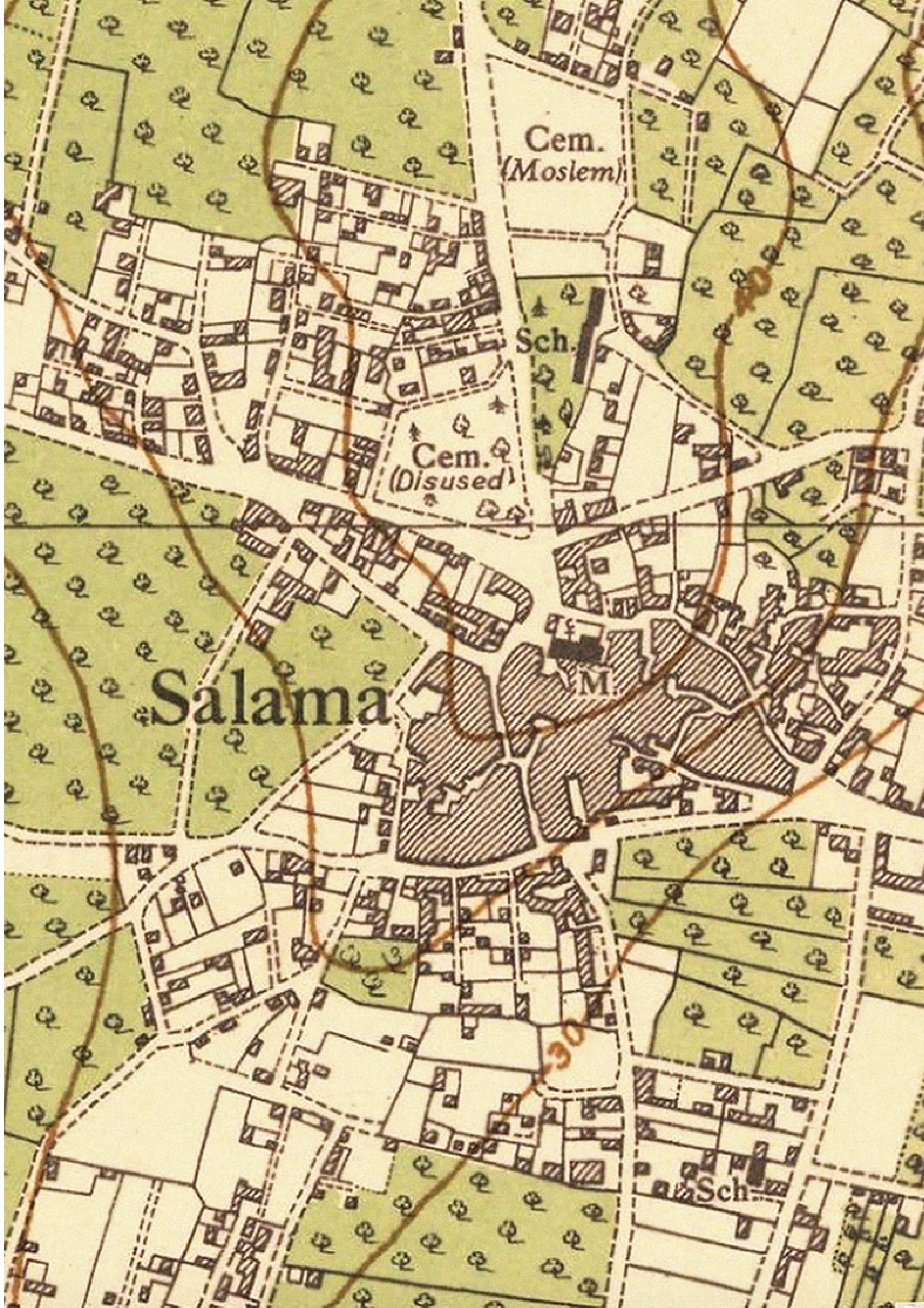

مقدّمة

خلال الفترة الواقعة بين تشرين أول (أكتوبر) حتى كانون أول (ديسمبر) **2020**، تبلورنا في إطار مجموعة تعلّمية حول النكبة في سياق ورشة "Decolonizing TLV من أجل التعلّم، والتعرف، والإصلاح" وهي ورشة تابعة لجمعية ذاكرات. وخلال الورشة، تعلّمنا عن النكبة في لواء يافا، وبدأنا بالنظر إلى أنفسنا وإلى المشهد الذي نألفه بعيون جديدة، عيون قادرة على تشخيص دلائل الحياة الفلسطينية والمحو المستمر لعلاماتها من الحيّز.
لقد قمنا بإجراء مسح ليافا قبل النكبة، وكذلك لتل أبيب المتوضّعة على أراضي يافا وقرى الشيخ مونّس، منطقة الصيادين، الجماسين، المسعوديّة (صميل)، المنشية، إرشيد، أبو كبير، إلى جانب أكبر قرى المنطقة قرية سلمة.
لقد اكتشفنا ورأينا خلال الورشة كيف تمّ دفن حياة كاملة تحت المسطّحات العشبية شديدة النضارة، والساحات المرصوفة. كانت تلك الحياة حياة كاملة ثرية بالقصص والمعنى. تعلّمنا وتمرنّا على قوة الخيال السياسي، وتعمّقنا في سيرورة تحمل مسؤولياتنا كيهوديات- إسرائيليات بشأن النكبة التي حدثت، النكبة التي لا تزال مستمرة في جميع أرجاء فلسطين، وبشأن تحقيق عودة اللاجئين إلى بلادهم.
في عملنا المشترك والنهائي، قررنا أن نذكر قرية سلمة، التي لا يزال لاجئوها وسلالتهم على قيد الحياة حتى اليوم في المخيمات، وفي الشتات، وبين ظهرانينا أيضا، كمهجّرين داخل حدود 48، أو كسكّان المناطق المحتلّة الواقعة في الضفة الغربية وقطاع غزة المحاصر.

★ ★ ★

سلمة هي مكان. سلمة هي قرية كبيرة وتعج بالحياة، فيها بساتين، وأنظمة ريّ، وشركات إنتاج زراعي، وشركة مواصلات. سلمة هي مجتمع، عاش فيه آلاف النساء والرجال، ثم اقتلعوا منها، ومنهم يتحدر آلاف كثر موزّعون في فلسطين المحتلة، ومخيمات اللاجئين، وأرجاء العالم. سلمة هي فكرة تعيش في أذهان المهجّرين، فكرة تُنقل بعناية إلى أبنائهم، وأحفادهم، وأبناء أحفادهم. سلمة هي شهادة عن حياة ثرية،

הקדמה

במהלך החודשים אוקטובר־דצמבר 2020 התגבשנו כקבוצת לימוד על הנכבה במסגרת הסדנה "Decolonizing TLV — ללמוד. להכיר. לתקן" של עמותת זוכרות. במהלך הסדנה למדנו על הנכבה במחוז יאפא והתחלנו להסתכל על עצמנו ועל הנוף המוכר לנו בעיניים חדשות, שמזהות את סימני החיים הפלסטינים ואת מחיקתם המתמשכת מהמרחב. סקרנו את יאפא של לפני הנכבה ואת תל־אביב היושבת על אדמות יאפא והישובים אלשֵיח' מֻוַנִּס, מנטקת אל־סיאדין (כפר הדייגים), גָ'מַּאסין, אלמַסְעוּדִיָּה (סֹומֵיל), אלמַנְשִיָּה, אירשיד, אַבּוּ כַּבִּיר וגם סַלַמֶה: הגדול ביותר מכל כפרי האזור. לאורך הסדנה גילינו וראינו איך מתחת למרבדי הדשא המטופחים היטב ומרצפות רגלינו נקברו חיים שלמים, עשירים בסיפורים ומשמעות. למדנו ותירגלנו את כוחו של הדמיון הפוליטי והעמקנו בתהליך לקיחת האחריות שלנו כיהודיות־ישראליות על הנכבה שהייתה וזו המתמשכת עדיין בכל שטחי פלסטין, ועל מימוש שיבת הפליטים לארצם.
בפעולה המשותפת הסופית שלנו החלטנו לזכור את הכפר סַלַמֶה שפליטיו וצאצאיהם עדיין חיים במחנות פליטים, בגלות וגם בקרבנו — עקורים פנימיים בגבולות 48, תושבי השטחים הכבושים שבגדה המערבית ורצועת עזה הנצורה.

★ ★ ★

סַלַמֶה [1] הוא מקום, כפר גדול ושוקק חיים עם מטעים, מערכות השקיה, חברות לתוצרת חקלאית וחברת הסעות. סלמה הוא קהילה, של אלפי נשים וגברים שחיו בכפר ונעקרו ממנו, ושל אלפים רבים של צאצאיהם שפזורים בפלסטין הכבושה, במחנות פליטים, וברחבי העולם. סלמה הוא רעיון, שחי במוחם של העקורים ומועבר בקפידה לילדיהם, נכדיהם וניניהם. סלמה הוא עדות, לחיים עשירים, למשפחות וילדים, למשחקים בשדות, לריח לחם טרי מהטאבון. סלמה הוא שריד, מסגד שנותר עזוב, ציון עתיק למקום קבורתו של אחד מבני לווייתו של הנביא מוחמד, עצי סידר, ובתי קברות המכוסים באספלט ומדשאות. סלמה הוא בית, בית

عائلات وأطفال، ألعاب في الحقول، رائحة دافئة وطازجة متصاعدة من الطوابين. سلمة هي بقايا، مسجد باق مهجور، موقع قديم لدفن أحد صحابة النبي محمد (ص)، أشجار الأرز، والمقابر المغطاة بالأسفلت والمرجات. سلمة هي بيت، بيت ظلّ متروكا، وصار بيتا للآخرين. سلمة هي دم سُفك، من عائلات سقطت قذائف الهاون على رؤوسها سنة 1948. سلمة هي أيضا 'كفار شاليم'، وهو اسم أطلقته دولة إسرائيل على القرية بعد قيامها بإسكان اليهود في منازل الفلسطينيين، ويكافح هؤلاء السكان حتى اليوم ضدّ الإهمال وجهود النهب على مرّ السنوات، في خدمة الملّاكين ورجال الأعمال الجشعين، التوّاقين للسيطرة على الأراضي. سلمة هي وجع، سلمة هي نضال، سلمة هي ظلم، لكنّها أيضا حياة كاملة للتجمّعات البشرية والعائلات.

في هذا الكتيّب، نحاول أن نلمس الوجوه المختلفة لسلمة، وأن نقدّم لمحة وفهما جزئيا لمكان هو قرية، وفكرة، وشهادة، وبقايا، ومنزل. مكان لا يزال النضال من أجله مستمرٌّ وحيّ، في سعي لتحرير وعودة المجتمع الفلسطيني، وفي محاولة لضمان عيش كريم للسكان اليهود الذين أتوا إليه وجعلوا منه وطنهم.

"كل شيء كان حلوا، كنّا نأكل من أرضنا"، قالت زهرة عبد القادر أبو حاشية، اللاجئة من سلمة لرنين جريس في مقابلة أجرتها معها سنة 2008، وهي مقابلة نعيد نشرها هنا في الفصل الأول. من منزلها في عمّان. تعبّر زهرة عن توقها لقرية طفولتها، وتحكي عن عنف المستوطنين اليهود ضد عائلتها التي عاشت على أطراف القرية. لقد حاول مهاجمون يهود مهاجمة منزل العائلة، وقد تلقّى والدها بشموخ ضرباتهم وهو يتلو آيات من القرآن. وحين تصاعد العنف، اضطروا لترك منزلهم، وظلّت أغراضهم خلفهم. قال خالها بأنّهم على أي حالٍ سيعودون سريعا. لقد ظلّت في بالها ذكرى النساء الباكيات واللواتي ينتفن شعورهن.

كانت قرية سلمة، حتى سنة 1948، موطنًا لنحو7810 امرأة ورجل، وكما سنفصّل في الفصل الثاني، فقد امتلكت القرية آلاف الدونمات من الأراضي الزراعية، ومدرستين، ومكتبة، وجوقة موسيقية، وناديًا رياضيًّا. "كانت سلمة قرية مزدهرة ومثقفة"، كما شهد يوسف حماد، وتحدث عن الأعمال التجارية المزدهرة للسكان في مجالات الزراعة، والتجارة، والمواصلات.

صدى سلمة الفكرة، لا يزال يضج في حياة وإنتاجات لاجئيها. هذا ينطبق أيضا على أعمال مصطفى الحلاج، وهو فنّان من مواليد سلمة، ظلّت ذكريات قرية طفولته التي اقتلع منها حينما كان يبلغ من العمر 10 سنوات، محفورة في ذهنه. في الفصل الثالث، نتتبع أشجار السدر التي كانت مصدر إلهامه، ولا تزال مزروعة في أرض سلمة / كفار شاليم. لقد حظيت أعمال الحلّاج باعتراف دولي، وفازت بجوائز. وسنة 2002 توفي حينما كان يحاول إنقاذ هذه الأعمال من الحريق.

في أيار 1948، كتب أحد الصحفيين من جريدة دافار: "قدماي واقفتان في أرض سلمة. يفعم القلب شعور رائع [...] في عيد الحرية تحررت الأحياء اليهودية من عقاب سلمة"[1]. وفي جملة تراجيدية واحدة، تم تعريف مجتمع كامل بوصفه "عقابا"، وصار اقتلاع هذا المجتمع يؤدي إلى "شعور رائع" لدى المتحدث، ويُنظر إليها، في قلب مرير للواقع، بوصفها عملية تحرر وحرية. في الفصل الرابع نصف باختصار المعارك التي أدت إلى تهجير سلمة التي تحولت مع الإعلان عن خطة التقسيم، بين ليلة وضحاها، إلى خطّ حدودي يفصل بين "الدولة اليهودية" و "الدولة العربية". بعد ذلك فورا، بدأت هجمات القوات الصهيونية على القرية بإطلاق النار، والتلغيم، والقصف، وقد نصت

שנותר מאחור, שהפך לבית של אחרים. סלמה הוא דם שנשפך, של משפחות שמרגמות הומטרו על ראשיהן ב־1948. סלמה הוא גם "כפר שלם", שם שהעניקה לו מדינת ישראל לאחר ששיכנה בבתי הפלסטינים תושבים יהודים, שנאבקים עד היום בהזנחה ובמאמצי נישול ארוכי שנים בשירות יזמים רודפי קרקעות ובצע. סלמה הוא כאב, של מאבק, של עוול, אך גם חיים מלאים של קהילות ומשפחות.

בחוברת זו אנחנו מנסות לגעת בפנים השונות של סלמה, ולהציע מבט חטוף, והבנה חלקית של מקום שהוא כפר, רעיון, עדות, שריד ובית. מקום שהמאבק עליו עודנו חי בשאיפה לשחרור ושיבה של הקהילה הפלסטינית, ובניסיון לקיים חיים הגונים לתושבים היהודים שנקלעו אליו ועשו אותו לביתם.

"הכל היה מתוק, היינו אוכלים מהאדמה שלנו", אמרה זהרה עבד אלקאדר אבו־חאשיה, פליטה מסלמה לרנין ג'ריס בראיון מ־2008 שאנחנו מפרסמות כאן מחדש בפרק הראשון. בביתה שבעמאן זהרה מבטאת את הערגה לכפר ילדותה ומספרת על אלימות המתיישבים היהודים כנגד משפחתה שחיה בקצה הכפר. פורעים יהודים ניסו לפרוץ לביתם ואביה ספג בגאווה את מכותיהם תוך שאמר פסוקי קוראן. כשהאלימות גברה, נאלצו לעזוב את ביתם, החפצים נשארו מאחור. הדוד שלה אמר שממילא יחזרו במהרה. זיכרון הנשים בוכות ומורטות את שערותיהן נותר בראשה.

סלמה, הכפר, היה עד 1948 ביתם של כ־7810 אישה ואיש וכפי שנפרט בפרק השני, לכפר היו אלפי דונמים של אדמה חקלאית, שני בתי ספר, ספריה, להקת מוזיקה ומועדון ספורט. "סלמה הייתה כפר משגשג ומשכיל" העיד יוסף חמאד וסיפר על העסקים המשגשגים של הקהילה בתחום החקלאות, המסחר והתחבורה.

סלמה, הרעיון, מהדהד בחייהם וביצירותיהם של פליטיה. כך גם בעבודותיו של מוסׂטפא אל־חלאג', אמן יליד סלמה, שזכרונות כפר ילדותו ממנו נעקר בגיל 10 נשארו חקוקים בו. בפרק השלישי אנו מתחקות אחרי עצי הסידר שהיוו מקור השראה עבורו ועודם נטועים באדמת סלמה/כפר שלם. עבודותיו של אל חלאג' זכו להכרה בינלאומית ופרסים. בשנת 2002 הוא נהרג בעת שניסה להצילן משריפה.

במאי 1948 כתב עיתונאי דבר: "רגלי עומדות בכפר סלמה. הרגשה נפלאה בלב [...] בחג החרות נשתחררו שכונות הספר היהודיות מעונשה של סלמה."[2] במשפט טראגי אחד, קהילה שלמה מוגדרת כ"עונש", עקירתה גורמת ל"הרגשה נפלאה" בקרב הדובר, ונתפסת בהיפוך ציני של הדברים כפעולה של שחרור וחירות. בפרק הרביעי נתאר בקצרה את הקרבות שהובילו לגירוש סלמה שהפך עם ההכרזה על תכנית החלוקה בן לילה לקו גבול בין "המדינה היהודית" ל"מדינה הערבית". מיד לאחר מכן התחילו התקפות הכוחות הציוניים על הכפר בירי, מיקוש והפצצות, ופקודות המבצע הורו "להפיל חללים, לפוצץ בתים ולשרוף מכל הבא לידי". תושבי סלמה התנגדו. אך באמצע אפריל 1948 החלה הפגזת מרגמות חסרת אבחנה על הכפר, וב"מבצע חמץ" כשבועיים לאחר מכן, נכבש הכפר ותושביו גורשו. ימים ספורים לאחר מכן פלשה קבוצה מתושבי שכונת התקווה לכפר העקור, בזזה את הרכוש שנותר והעלתה כמה מבתיו באש. בפרק החמישי אנחנו מביאים את קולם של כמה מפליטי סלמה שנושאים איתם את פצעי העקירה, בין

◄

"قرية سلمة بعد الاحتلال: التي أطلق عليها لاحقا اسم حي "كفار شاليم" في تل أبيب"، 25.4.1948

تصوير : بنو روتنبيرغ، أرشيف الدولة، مجموعة ميتار، والمجموعة الوطنية للصور على اسم عائلة بريتسكر، المكتبة الوطنية

"כפר סלמה אחרי הכיבוש — לימים שכונת כפר שלם בת"א" 25.4.1948

צלם: בנו רותנברג, ארכיון המדינה, אוסף מיתר, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

أوامر الحملة على "التسبب في إسقاط القتلى، وقصف المنازل، وحرق كل ما يمكن حرقه". لقد قاوم سكان سلمة، ولكن في أواسط نيسان (أبريل) 1948 بدأ قصف الراجمات الذي لا يميز على القرية، وفي "حملة حاميتس" بعد أسبوعين من ذلك التاريخ، تم احتلال القرية وطرد سكانها. بعد أيام قليلة على ذلك، اقتحمت مجموعة من سكان حي هتكفا القرية المهجرة، وقامت بنهب ما تبقى من الأملاك، وأضرمت النار في بعض منازلها.

نجلب في الفصل الخامس أصوات بعض لاجئي سلمة الذين يحملون معهم جراح تهجيرهم، سواء إلى يافا الجارة، أو ولاية كونيتيكت البعيدة. في مقابلات أجريناها مع كل من فيصل صالح وعلي يتيم، نسأل عن الحياة في القرية، وعن الجرح الذي ظلّ مفتوحا منذ تهجيرهم. كانت عائلة فيصل تملك مساحات زراعية شاسعة ومثمرة، فيها أنظمة ري متقدمة، أما عائلة علي فقد كسبت رزقها من الاتّجار بالبقر. وبوصفهما أبناء لأهل مسنّين، يحاولان استحضار التاريخ العائلي من خلال أحاديث الوالدين والإخوة الكبار، إلى جانب تجميع وثائق عائليّة، كتاب حسابات كروم عائلة فيصل، وسجلّ لرؤوس الأبقار الخاص بعائلة يتيم. كان والد فيصل شريكا في شركة المواصلات التابعة لسلمة، وبوصفه عضوا في هيئتها الإدارية، كان موقّعا على أسهم اشتراها سكان القرية وآخرون. وحين تصاعدت هجمات الصهاينة، وتفاقمت الخشية على حياة الأطفال، اقتلعت العائلات من سلمة. بدأت عائلة فيصل بالتنقل شرقا، وتوزّعت على مخيمات اللاجئين في الضفة الغربية، أما عائلة علي فقد استقرّت في أحد منازل يافا، كان سكانه قد تم طردهم قبل أيام قليلة من ذلك. هاجر فيصل لاحقا إلى الولايات المتحدة

אם ליאפא השכנה, או לקונטיקט הרחוקה. בראיונות עם פייסַל סַלאח ועלי יתים אנו שואלות על החיים בכפר והפצע שנותר מאז עקירתם. למשפחתו של פייסַל היו שטחים חקלאיים גדולים ומניבים עם מערכות השקייה משוכללות ומשפחתו של עלי התפרנסה מסחר בבקר. כבני זקונים, הם מנסים לשחזר את ההיסטוריה המשפחתית מדברי ההורים והאחים הגדולים, כמו גם מאיסוף של מסמכים משפחתיים, ספר החשבונות של מטעי משפחת פייסַל, וחוברת רישום ראשי הבקר של משפחת יתים. אביו של פייסַל היה שותף בחברת ההסעות של סלמה וכחבר בוועד המנהל שלה היה חתום על מניות שרכשו תושבי הכפר ואחרים. כשמתקפות הציונים גברו והחשש לחיי הילדים התעצם, נעקרו המשפחות מסלמה. משפחתו של פייסַל החלה לנדוד מזרחה והתפזרה במחנות פליטים בגדה המערבית, ומשפחתו של עלי התמקמה באחד הבתים ביאפא שתושביו גורשו ימים ספורים לפני כן. פייסַל היגר מאוחר יותר לארה"ב שם הוא חי עד היום, ועלי נותר בבית ילדותו ביאפא. פייסַל אומר בצער: "אני לא יודע מה היה במחשבותיהם של ההורים שלי במשך שנים ארוכות מ־48 ועד שמתו. מעולם לא דמיינתי כמה קשה זה. וזה המחיר הכבד ביותר עבור פלסטינים. הצער הנפשי. אי אפשר לשים על זה תג מחיר".

אכלוסה של סלמה בידי השלטון הישראלי החל כחודש לאחר הגירוש. תחילה עודדו פליטים יהודים שנמלטו מהקרבות באזור באזור למצוא מחסה בבתים הריקים, ולאחר מכן החל שיכון מסודר של מהגרים יהודים מתימן, עיראק וכורדיסטן.

حيث يعيش هناك إلى اليوم، أما علي فقد ظلّ في منزل طفولته في يافا. يقول فيصل بأسى: "لا أعرف ما أنا لا أعرف ما الذي كان والداي يفكران به على مدار سنوات طويلة، ابتداء من سنة 48 وحتى توفيا. لم أتخيل أبدا كم كان الأمر صعبا. وهذا هو الثمن الأصعب بالنسبة للفلسطينيين. الأسى النفسي. لا يمكن تعويض ذلك".

شُرع في إسكان سلمة من قبل السلطة الإسرائيلية بعد نحو شهر من التهجير. في البداية قامت السلطات بتشجيع اللاجئين اليهود الذين هجّروا في المعارك التي دارت في المنطقة، للالتجاء إلى المنازل الفارغة، وبعد ذلك شُرع بتنفيذ عملية إسكان منظّمة للمهاجرين اليهود الآتين من اليمن، والعراق، وكردستان. ومع ذلك، ومنذ اللحظة التي امتلأت فيها المنازل الفارغة، وبذا: تم وضع عقبة كبيرة في وجه عودة اللاجئين الفلسطينيين، تمّ إهمال البنى التحتية في القرية، وحرم المستوطنون اليهود من بناء المباني بأنفسهم. في الفصل السادس، نقوم بإجراء مسح لسلمة ما بعد سنة **1948**: إذ تمّ ضم غالبية أراضيها إلى تل أبيب، وتم تغيير اسمها إلى "كفار شاليم"، وقد تمّ تحويل ملكية بعض أراضي القرية إلى الصندوق القومي اليهودي، أو تمّ ضمّه إلى مدينة رمات غان، وعليها أقيمت أحياء سكنية إلى جانب المنتزه الوطني. وبواسطة شركة "حلميش" تم إخلاء الكثير من السكان اليهود ونقلهم إلى شقق في أحياء سكنية شعبية تحيط بكفار شاليم، وقد عملت بلدية تل أبيب على هدم مباني سلمة الأصلية. وعلى مدار السنوات، كانت هنالك علاقات متوترة بين سكان كفار شاليم وبين مؤسسات الدولة، بلغت أوجها سنة **1982** حينما تم إرداء أحد سكان الحي، وهو شمعون يهوشع، بالرصاص حينما كافح ضد الإخلاء. وقد تم منذ ذلك الحين إخلاء مئات العائلات ومنحها تعويضات شحيحة، تعيش اليوم نحو **300** عائلة في مجمّعات صدر القرار بهدمها، كما يواجه عشرات السكان خطر الإخلاء الفوري بسبب شق سكة القطار الخفيف.

لقد تمّ إسكان اليهود في كفار شاليم، وهم يهود شرقيون في معظمهم، من أجل الحؤول دون عودة اللاجئين الفلسطينيين، ولكنه قد تم حرمانهم بصورة مقصودة من تسوية حقوق الملكية. نقابل في الفصل السابع أربعة يهود إسرائيليين نشأوا في سلمة، ونقف على أبعاد سياسة "توزيع غنائم" النكبة، وعلى الفوارق الاجتماعية والاقتصادية داخل المجتمع الإسرائيلي. يتحدث كلّ من تصوري، وبازيت، وإيفي، وأيالاه، عن الحياة في كفار شاليم، وكما قالت أيالاه:

كنا نطلق على مكان سكننا القرية. ستظل هذه القرية هي عالمي حتى الأبد. دائما ما نستخدم اسم سلمة فنقول 'في سلمة' وفي بعض الأحيان ننسى أنهم قد حولوها إلى كفار شاليم"، إن شهادات هؤلاء تكشف وقائع الاستغلال والإهمال والسلب، ولكنها أيضا تتيح لنا تخيّل واقع بديل من تفهم معاناة الآخر، واقع مبني على الشراكة في المصير، والتماهي، والتعاطف.

يتحدث أهارون مدويل، رئيس حركة "مدينة من أجل الجميع" وسكرتير لجنة حي كفار شاليم، في المقابلة التي أجرتها معه نتالي باروخ، عن تاريخ عمليات الإخلاء في الحي. وفي هذا الحوار الذي نعيد نشره هنا في الفصل الثامن، يتحدث مدويل أيضا كيف أن سخرية القدر قدّرت لواحدة من الحملات الشرطية لإخلاء سكان الحي في سنوات التسعينيات أن يُطلق عليها اسم "حملة 'بيعور حاميتس'"، كصدى لـ "عملية حاميتس" التي في إطارها تم اقتلاع سلمة الفلسطينية قبل نحو خمسين عاما من ذلك التاريخ.

עם זאת, מרגע שהבתים הריקים התמלאו ובכך הוצב מכשול משמעותי בפני שיבת הפליטים הפלסטינים, הוזנחו תשתיות הכפר ונמנע מהמתיישבים היהודים לבנות בעצמם. בפרק השישי אנחנו סוקרות את סלמה של אחרי 1948: מרבית שטחיו סופחו לתל אביב ושמו שונה לכפר שלם, חלק אחר מאדמות הכפר הועברו לקרן הקיימת, סופחו לרמת גן ועליו הוקמו שכונות מגורים והפארק הלאומי. באמצעות חברת חלמיש פונו רבים מהתושבים לדירות בשיכונים שסביב לכפר שלם ועיריית תל אביב פעלה להריסת המבנים המקוריים של סלמה. לאורך השנים התקיימו יחסים מתוחים בין תושבי כפר שלם למוסדות המדינה כששיאם ב־1982 כאשר שמעון יהושע, תושב השכונה, נורה למוות כשנאבק נגד פינויו. מאז מאות משפחות פונו וקיבלו פיצויים מועטים, כ־300 משפחות נוספות מתגוררות כיום במתחמים המיועדים להריסה ועשרות תושבים עומדים בפני פינוי מיידי בשל בניית הרכבת הקלה.

התושבים היהודים בכפר שלם, מזרחים ברובם, שוכנו כדי למנוע את שיבת הפליטים הפלסטינים אך נמנעה מהם במכוון הסדרת זכויותיהם הקנייניות. בפרק השביעי אנו מראיינות ארבעה יהודים־ישראלים שגדלו בסלמה, ועומדות על ההשלכות של מדיניות "חלוקת השלל" של הנכבה על הפערים החברתיים והכלכליים בתוך החברה הישראלית. צורי, פזית, אפי ואיילה מספרים על החיים בכפר שלם, כפי שאמרה איילה: "כמו שאנחנו היינו אומרים — הכפר. עד היום, וזה יישאר לעולמי עד. תמיד אנחנו אומרים "בסלמה", לפעמים אנחנו שוכחים שהפכו את זה לכפר שלם". העדויות שלהם חושפות כרוניקות של ניצול, הזנחה ונישול, אך גם מאפשרות לדמיין מציאות אלטרנטיבית, של הבנה של הסבל של האחר, של שותפות גורל ושל הזדהות ואמפתיה.

אהרון מדואל, יו"ר תנועת "עיר לכולנו" ומזכיר ועד שכונת כפר שלם מתייחס בראיון עם נטלי ברוך להיסטוריה של הפינויים בשכונה. בשיחה שאנחנו מפרסמות כאן מחדש בפרק השמיני, מדואל מספר גם איך במהלך ציני במיוחד, אחד ממבצעי הפינוי המשטרתיים של תושבי השכונה בשנות ה־90 קיבל את השם "מבצע ביעור חמץ", כהדהוד ל"מבצע חמץ" במסגרתו נעקר הכפר הפלסטיני סלמה כ־50 שנה מוקדם יותר.

חברת האוטובוסים של סלמה מיקמה את הכפר במרכז רשת הקווים שלה וחיברה בין יאפא לישובי הסביבה, לשדה התעופה בלוד ולרמאללה. בפרק העשירי והאחרון, בטקסט אתנוגרפי־היסטורי, אנו מתבוננות בשינוי שעבר על סלמה מכפר פלסטיני חשוב ומשגשג בנפת יאפא לשכונה יהודית־מזרחית מוזנחת בשוליים של תל אביב. הנסיעה באוטובוסים מביתו של עלי יתים, פליט מסלמה המתגורר ביאפא, לבית משפחתו שנחרב בסלמה ארכה 48 דקות. הנוף מחלונות האוטובוסים, התחנות, שמות הרחובות, השכונות לנסיעה ועוברי האורח, כולם מספרים משהו על המרחב ועל התנועה בו.

★ ★ ★

חוברת זו אינה חוברת זיכרון, בוודאי לא במובן המוכר של "הנצחה", וגם לא מחקר אקדמי היסטורי. מטרת החוברת היא ליצור מפגש של הציבור עם הנכבה. היא פונה במיוחד לציבור היהודי שחי בארץ

وضعت شركة باصات سلمة القرية في قلب شبكة خطوطها، وقد ربطت ما بين يافا والبلدات المجاورة بمطار اللد ورام الله. في الفصل العاشر والأخير، وعبر نصّ إثنوغرافي- تاريخي، نتأمل في تحوّلات سلمة من قرية فلسطينية هامة ومزدهرة في لواء يافا، إلى حي يهودي شرقي مهمل على هوامش تل أبيب. التنقّل بالحافلة من منزل علي يتيم، وهو لاجئ من سلمة ويقطن في يافا، إلى منزل عائلته في سلمة الذي دمر سنة 48، استغرق 48 دقيقة. المشهد من نوافذ الحافلات، والمحطات، وأسماء الشوارع، من تصادفت مجاورتهم أثناء التنقل، والمارّة، كل هؤلاء يحكون شيئًا ما عن الحيّز وعن التنقّل فيه.

***

ليس هذا الكتيّب كتيب مذكرات، هو بكل تأكيد ليس كتيب مذكّرات بالمعنى المألوف لـ "إحياء الذكرى"، كما أنّه ليس بحثا تاريخيا أكاديميا. يهدف هذا الكتيب إلى خلق لقاء بين الجمهور والنكبة. وهو يتوجّه، على وجه الخصوص، إلى الجمهور اليهودي القاطن في هذه الأرض، بناء على اعتقادنا بأن تعلّم النكبة والتعرف على دور ووظيفة إسرائيل في خلق واستمرار الكارثة الفلسطينية، خطوة ضرورية من أجل التصحيح.

كتيّب "ذاكرات سلمة" هو الكتيب رقم **65** من سلسلة الكتيبات التي أنتجتها ذاكرات لتوثيق الأماكن التي احتلّتها إسرائيل ودمّرتها إبّان النكبة منذ سنة **1948**. وقد سبق هذا الكتيب كتيّبات عن المواقع التالية: عنابة، بيت نبالا، بيت نتيف، دير أبان، لوبية، صرعة، حدثا، الرويس، ميعار، بلد الشيخ، ياجور، البصة، طيرة حيفا، الخليل، المنشية- عكا، معلول، طبريا، عاقر، البروة، خبيزة، كفر سبت، القبو، عيلبون، إقرث، كفر برعم، المنشية- يافا، الغبيّات، سبلان، العراقيب، كفر عنان، الدامون، مسكة، السميرية، سمسم، الراس الأحمر، عين كارم، عجور، الكويكات، خربة أم برج، خربة اللوز، الشيخ مونّس، المالحة، العجمي في يافا، عمواس ويالو وبيت نوبا، حطين، الكفرين، الشجرة، ترشيحا، بئر السبع، اجليل، اللجون، سحماتا، الجولان، أسدود والمجدل، خربة الجلمة، الرملة، اللد، عكا، حيفا، عين المنسي، الحرم [سيدنا علي]، عين غزال، لفتا، ودير ياسين.

[1] "في سلمة المحتلة" [بالعبرية] صحيفة دڤار، 2 أيار (مايو) 1948، ص 4

הזאת, מתוך מחשבה כי לימוד על הנכבה ואודות מקומה ותפקידה של ישראל בהיווצרות והמשכיות האסון הפלסטיני, הוא צעד הכרחי לקראת תיקון.

"זוכרות את סַלַמֶה" היא החוברת מספר **65** בסדרת החוברות שעמותת זוכרות מפיקה לתיעוד המקומות שישראל כבשה והרסה במהלך הנכבה מאז **1948**. קדמו לה חוברות על המקומות האלה: ענַאבּה, בית נבּאלא, בית נתיף, דיר אבּאן, לוּבְּיָה, סַרעה, חדת'א, אלרְויס, מיעאר, בַּלַד אלשֵיח', יאג'ור, אלבַּסָּה, טירת חיפא, סְמֵיל אלח'ליל, אלמִנְשִיָּה־עכּא, מעלול, טבַּרִיָּה, עאקִר, אלבִּרְוָה, חֻבֵּיזה, כַּפְר סַבְּת, אלקַבּוּ, עֵילבּוּן, אִקְרִת', כֻּפְר בִּרְעִם, אלמנשיה־יאפא, אלעֻ'בַּיָּאת, סַבַּלאן, אלעראקיבּ, כַּפְר עִנאן, אלדאמוּן, מִסְכָּה, אלסְמַיְרִיָּה, סִמְסִם, אלראס אלאחמר, עין כּארִם, עג'וּר, כּויכּאת, ח'רבת אם בֻּרג', ח'רבת אללוז, אלשיח' מְוַנִּס, אלמאלחה, אלעג'מי ביאפא, עִמְוָאס יָאלוּ ובית נוּבּא, חִטִּין, אלכַּפְּרֵין, אלשַג'רָה, תרשיחא, בִּאְר אלסַבְּע, גִ'לִיל, אללַג'וּן, סְחמאתא, אלג'וּלאן, אסְדוּד ואלמַגְ'דַל, ח'רבּת גַ'לַמה, אלרַמלה, אללִד, עכּא, חַיפּא, עין אלמַנְסִי, אלחַרַם [סידנא עלי], עין עַ'זאל, לִפְּתא ודיר יאסין.

[1] בהגיה מדוברת מקומית: סַלַמֶה.

[2] "בסלמה הכבושה", דבר 2 במאי 1948, עמ' 4

"قرية مزدهرة ومتعلمة"

عَميت بن حاييم، حول الحياة في سلمة قبل سنة 1948

كانت سلمة قرية فلسطينية تقع على بعد نحو خمسة كيلومترات شرقي يافا. أسست القرية على خرائب بلدتين كنعانيتين أثريتين في وسط السهل الساحلي وفي المقطع الشمالي من الطريق الرئيسية الواصلة بين يافا واللد، وهي الطريق التي رسّمت حدود مقاطعة اللد إبّان الانتداب البريطاني. وقد كانت تقع بالقرب من سلمة، كل من البلدات الفلسطينية: العباسية، الخيرية، يازور، بيت دجن، يافا، والمستوطنات اليهودية التي شكلت تل أبيب (حي هتكڤا، ابتداء من سنة 1935) ورمات چان (ابتداء من سنة 1921)، التي وسّعت أراضيها بعد احتلال أراضي سلمة.

تم العثور على أولى الشواهد المكتوبة حول وجود البلدة في سجل الإحصاء العثماني لعام 1596، حيث كان يسكن في البلدة نحو 94 نسمة في ذلك الوقت زرعوا القمح والشعير وربّوا الماعز والنحل. وفي سنة 1931 كان هنالك 800 منزلا و 3691 نسمة مسجلين في البلدة، وبحلول عام 1948 ارتفع عدد سكانها إلى نحو 7807 نسمة.

"سلمة أكبر قرية بقضاء يافا، عددها بال 48 كان حوالي 8 آلاف نسمة، كانت تملك حوالي 6682 دونم، قسم منها كان يملكها أشخاص من يافا، أهل سلمة اشتغلوا بأراضيهم بس اشتغلوا كمان بيافا بالتجارة والبيارات والأعمال الحرة... سلمة كانت كتير قريبة من يافا كأنها حي من أحيائها، واللي بده يروح من سلمة على يافا كان يدفع قرش، عشان هيك بعد ثورة 36 قسم من أهالي يافا تركوا بيوتهم وبياراتهم المنعزلة واللي كانت قريبة من مناطق اليهود وسكنوا بسلمة خاصة انه الأراضي والمعيشة أرخص" (شهادة عبد العزيز صقر)

وفقًا للرواية العربية، أطلق اسم سلمة على القرية على اسم أحد صحابة النبي محمد هو الشيخ سلمة بن هشام، المكنّى أبو هاشم، والذي قتل مع أربعة آخرين سنة 634 م (سنة 13 هجرية) في معركة أجنادين، وهي المعركة التي وقعت بين الجيشين الإسلامي والبيزنطي في سهل أجنادين جنوب الرملة ودفن في المنطقة التي قامت عليها قرية سلمة. وقد تحول مقام الشيخ سلمة أبو هاشم، شمال غرب القرية، إلى موقع مقدس، ويشير كبار السنّ في سلمة إلى إجراء تقاليد

”כפר משגשג ומשכיל”

עמית בן־חיים על החיים בסלמה לפני 1948

סלמה היה יישוב פלסטיני ששכן כחמישה קילומטר ממזרח ליפו. היישוב הוקם על חורבות שתי עיירות כנעניות קדומות במרכז מישור החוף ובחלק הצפוני של הדרך המרכזית שחיברה בין יאפא ללוד, זו שהתוותה את הגבולות הגיאוגרפיים של מחוז לוד בזמן השלטון הבריטי. בקרבת סלמה שכנו הישובים הפלסטינים אל־עבאסיה, אל־חיריה, יאזור, בית דג'ן, יאפא, והיישובים היהודים תל אביב (שכונת התקווה, החל מ־1935) ורמת גן (החל מ־1921), אשר הגדילה את שטחיה לאחר הכיבוש על אדמות סלמה.

במפקד האוכלוסין העות'מאני משנת 1596 נמצאו עדויות כתובות ראשונות לקיומו של היישוב, בו גרו באותה העת כ־94 תושבים, אשר עסקו בגידול חיטה, שעורה, עיזים וכוורות. ב־1931 היו רשומים ביישוב 800 בתים ו־3691 תושבים ותושבות, ועד לשנת 1948 גדלה אוכלוסיית היישוב ל־7807 תושבים בערך.

”סלמה היה הכפר הגדול ביותר בנפת יאפא. מספר תושביה בשנת 1948 היה כ־8,000 נפש, והאדמות שבבעלותם הגיעו לכדי כ־6682 דונם. חלק מהאדמות היו בבעלות תושבים מיאפא. תושבי סלמה עבדו הן באדמותיהם והן במסחר ביאפא, בפרדסים ובמקצועות חופשיים. סלמה היה קרוב מאוד ליאפא, כאילו היה אחד מרבעיה. מי שרצה ללכת מסלמה ליאפא היה צריך לשלם גרוש. מהסיבה הזאת, לאחר המרד ב־1936 חלק מתושבי יאפא עזבו את הבתים והפרדסים שלהם, שהיו קרובים לאזורים של היהודים, ועברו לגור בסלמה שם האדמות והמחייה היו זולים יותר.” (עדות עבד אל־עזיז סַקר)

על פי המסורת הערבית קיבל היישוב סלמה את שמו על שם בן לוויתו של הנביא מוחמד השיח' סלמה אבו האשם, שנהרג בשטחי היישוב יחד עם ארבעה נוספים בשנת 634 (13 להג'רה) בקרב אג'נאדין — קרב בין הצבא המוסלמי וצבא ביזנטיון. קברו של שיח' סלמה אבו האשם, בצפון־מערב הכפר, היה לאתר מקודש, וותיקי סלמה מעידים על

سلمة
خريطة مسح فلسطين 1:20,000
سنوات الأربعينيات

طقوس دينية لإحياء ذكرى وفاته في يوم الجمعة الأول من شهر شعبان (الشهر الثامن الهجري).

"بذكر كانت نساء يافا في أول يوم جمعة من شعبان واسمه "شعبونيه"، كانوا ييجو ويقعدوا بالجامع ويحتفلوا بهذا اليوم" (شهادة عبد العزيز صقر).

كان موقع المقام هو المبنى الدينيّ الوحيد في منطقة سلمة، وحول هذا المقام نشأت القرية. في السنوات التي سبقت الاحتلال استخدم المقام كمسجد وملتقى دينيّ وشعبيّ، وملتقى تقام فيه الصلوات والطقوس في المناسبات وشكّل المركز النابض بالحياة لدى سكان المنطقة، وقد شمل هذا المركز أماكن تجارية، وخمسة مقاه، ومبانٍ ثقافية وتعليميّة تخدم السكان من جميع أرجاء لواء يافا.

في ظل الانتداب البريطاني، تم تقسيم سلمة إلى أحياء، حيث قطنت في كل منها واحدة من العائلات. في بداية الأمر كانت المنازل مجمّعة سويًا، حيث تحيط منازل كل عائلة بساحة داخلية كبيرة. وفرت هذه الساحة المغلقة كلًا من الخصوصيّة والحيّز لأعمال المنزل وألعاب الأطفال، وفيها تجمعت العائلات في الأماسي أو في المناسبات الخاصة. كما تم بناء منازل للعطلات بين بيارات سلمة، وقد بنيت هذه المنازل في الأغلب من قبل العائلات اليافيّة.

"عنا كان من جميع أنواع الفواكه بالبيّارة، وكانت لما تطلب منا المعلمة نرسم مثلا موز أو برتقال كان أبوي يعبي السلة موز ونوخذها للصف عشان نرسم الفواكة. المدرسة كانت مجهّزه واللي علّمونا كانوا مدرّسات من يافا. في ناس ما بعتت بناتها للمدرسة عشان تشتغل بالأرض.

סלמה
מפת סקר פלסטין 1:20,000
שנות ה־40

palopenmaps.org

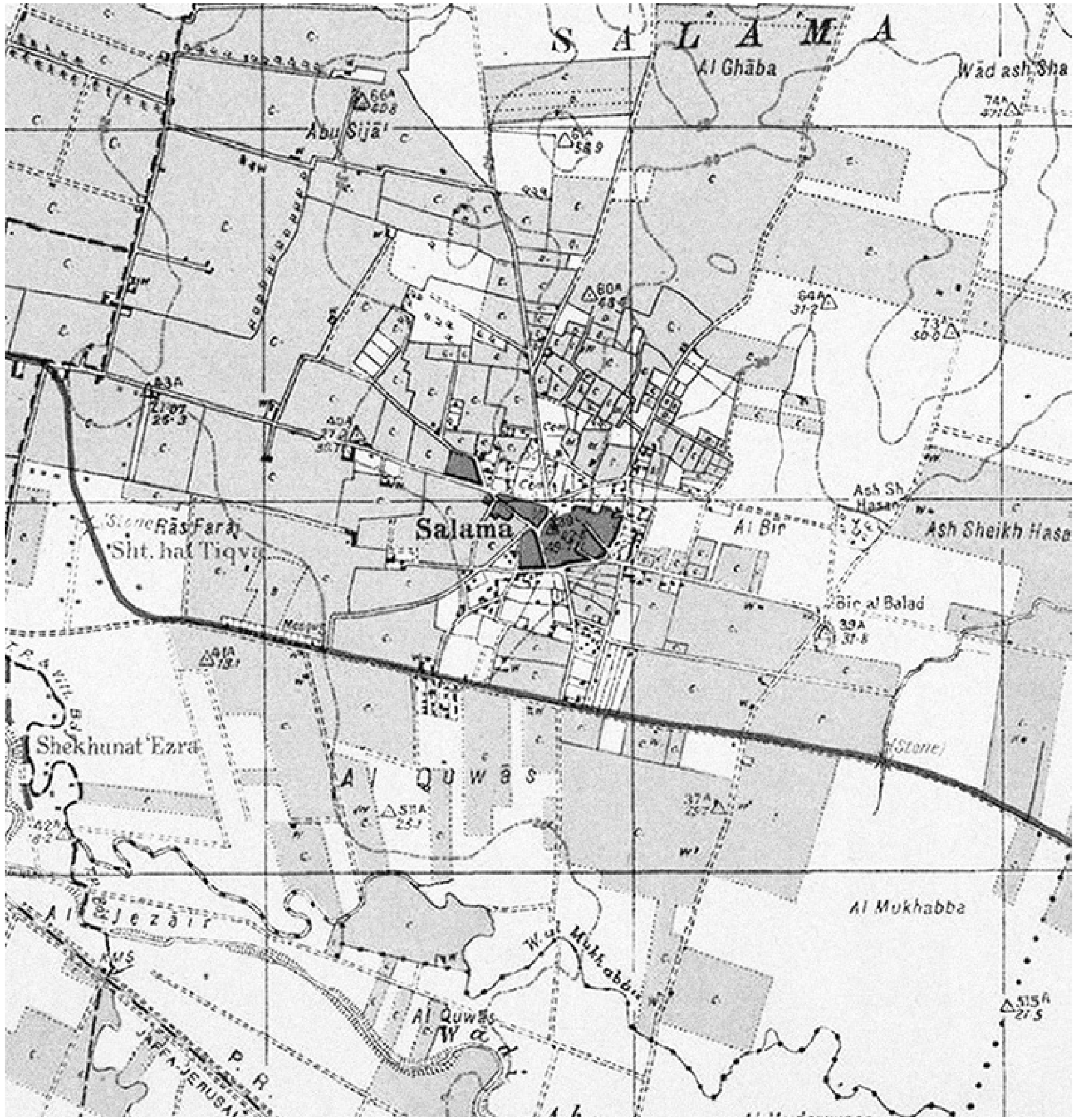

קיום אירוע לציון יום מותו ביום שישי הראשון של חודש שעבאן (החודש השמיני בלוח השנה המוסלמי).

"אני זוכר שנשים מיאפא היו מגיעות ביום שישי הראשון של חודש שעבאן, שנקרא 'שעבונייה', ויושבות במסגד וחוגגות את היום הזה" (עדות עבד אל־עזיז סַקר)

אתר הקבר היה מבנה הדת היחיד באזור סלמה וסביבו התפתח היישוב. בשנים שלפני הכיבוש שימש המבנה כמסגד ונקודת מפגש לתפילה והתכנסות והיווה את המרכז התוסס של תושבי האזור שכלל מקומות מסחר, חמישה בתי קפה ומבני תרבות וחינוך אשר שימשו את תושבי כל האוכלוסיות בנפת יאפא.

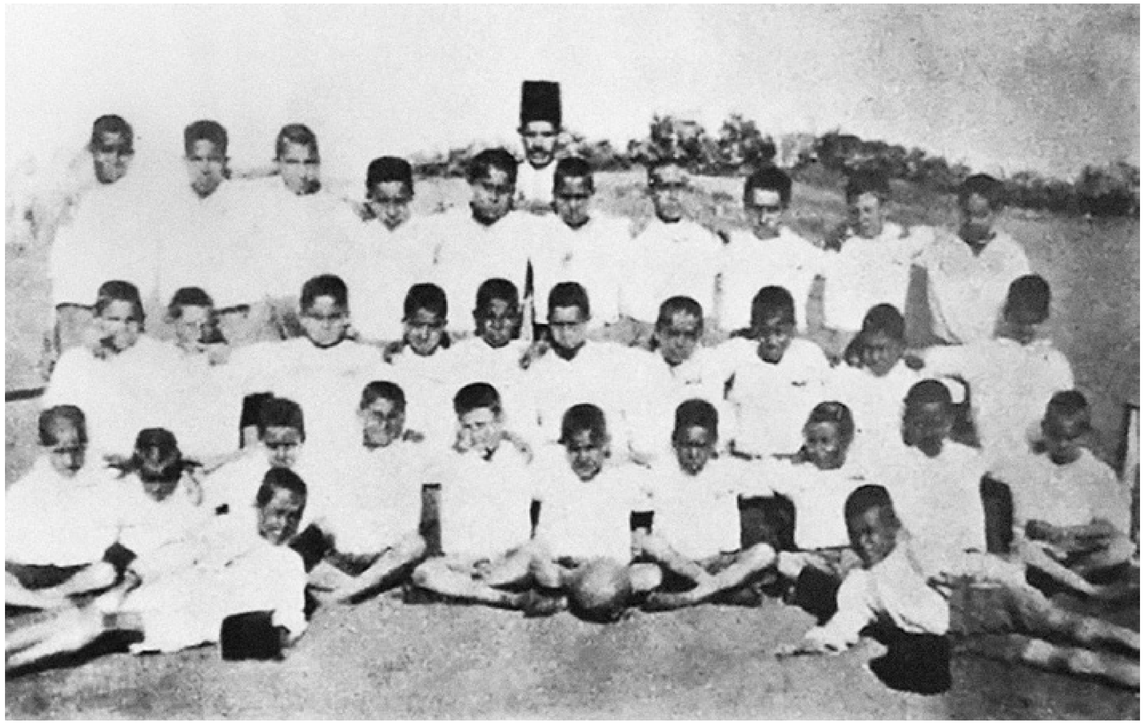

.....أنا تعلمت للصف الثاني بعدها صارت الحرب وطلعنا اغلب الأهالي اتركوا بناتهم من المدرسة لأنهم خافوا على البنات من اليهود". (شهادة زهرة أبو حاشية)

كانت مدرستان ابتدائيتان في سلمة، واحدة للبنات وأخرى للبنين. تأسست مدرسة البنين عام **1920** ومدرسة البنات عام **1936**. وقد بلغ عدد التلاميذ المسجّلين سنة **1941** في المدرستين **504** من الذكور و **121** من الإناث.

"أُنشئت المدرسة الحكوميّة الأولى سنة **1920**. في السابق، أي في الفترة العثمانية، كانت القرية تحتوي على صفوف تعليم شعبيّة. وسنة **1936** أنشئت مدرسة البنات الأولى التي تعلّمت فيها **121** تلميذة. وقد احتوت المدرسة على مكتبة ضمت **300** كتابا. وإلى جانب ذلك، كانت في القرية ثلاث مدارس جماهيرية. ومن الجدير ذكره أنه قد تم تشكيل جوقة موسيقية في واحدة من المدارس، بإشراف المعلم خير الدين بشناق. وقد اشتهرت الفرقة جدا وشاركت في الاحتفالات المدرسية في القرية والقرى المجاورة، إلى جانب الاحتفالات والمناسبات العامة. " (شهادة عبد العزيز صقر)

سنة **1937** أسس بعض شباب القرية "نادي سلمة الرياضي للشباب"، وقد كانت مكاتب النادي في منزل خليل أبو إصبع الذي لا زال قائما بجانب "الدوّار". وقد تم إغلاق النادي في أعقاب الثورة، وأعيد افتتاحه من جديد سنة **1943**.

" في بعض الأحيان كنا نتنافس ضد فرق من القرى الأخرى، كفريق العباسية وفريق اللد، أو ضد الألمان الساكنين في مستعمرة سارونا... أتذكر أن اليهود كانوا يأتون إلى الملعب على دراجاتهم الهوائية وكان سكان سلمة يخوضون سباقات سرعة معهم". (عبد العزيز صقر)

▸

النّادي الرياضي الأول في سلمة، 1937

نُشر لدى: كناعنة وعبد الهادي (1986)

מועדון הספורט הראשון של סלמה, 1937

מופיע אצל: כנאענה ועבד אלהאדי (1986)

תחת השלטון הבריטי חולק סלמה לרובעים, כשבכל רובע התיישבה משפחה. תחילה היו הבתים מרוכזים יחדיו, כאשר בתים של כל משפחה סובבים חצר פנימית גדולה. החצר הסגורה העניקה פרטיות ומרחב לעבודות הבית ולמשחקי הילדים ובה התקיימו כינוסי המשפחה בערבים או באירועים מיוחדים. בין פרדסי סלמה נבנו גם בתי נופש, לרוב בידי משפחות יפואיות.

"ביתנו היה רחוק מבית הספר... הפרדסים שלנו היו בקצה סלמה. היו לנו פירות מכל הסוגים. כשהמורה הייתה מבקשה מאתנו לצייר בננה, לדוגמא, אבי היה ממלא סלסלה בבננות והיינו מביאים אותה לכיתה כדי לצייר אותן. בית הספר היה מאובזר, והמורות שלימדו אותנו היו מיאפא. היו אנשים שלא שלחו את בנותיהם לבית הספר, כדי שתעבודנה בשדות במקום. אני למדתי עד כיתה ב' ואז פרצה המלחמה ויצאנו. רוב תושבי הכפר הוציאו את בנותיהם מבית הספר מתוך פחד." (עדות זהרה אבו חאשיה)

ביישוב סלמה היו שני בתי ספר יסודיים, אחד לבנות ואחד לבנים. בית הספר לבנים נוסד בשנת **1920** ובית הספר לבנות ב־**1936**. בשנת **1941** היו רשומים בהם **504** בנים ו־**121** בנות.

"בית הספר הממשלתי הראשון הוקם בשנת **1920**. קודם לכן, בתקופה העות'מאנית, היו בכפר חדרי לימוד קהילתיים. בשנת **1936** הוקם בית הספר לבנות בו למדו **121** תלמידות. בבית הספר הייתה ספרייה שהכילה **300** ספרים. בנוסף לכך, פעלו בכפר שלושה בתי ספר קהילתיים. ראוי לציין, שבאחד מבתי הספר הוקמה להקת מוסיקה בניצוחו של המורה ח'יר אל־דין בשנאק. הלהקה זכתה

كان نمط الحياة في سلمة زراعيًا في أغلبه، وكانت البلدة محاطة بآلاف الدونمات من الأراضي المزروعة بالموز والحبوب والحمضيات التي كانت تروى بمياه الأمطار، وآبار التخزين، إلى جانب 85 بئرًا إرتوازيّة (متصلة بالمياه الجوفية)، وهو ما أتاح الحصول على زراعة مزدهرة ومستقرة. وكان سكان البلدة يبيعون منتجاتهم الزراعية والحليب الذي ينتجونه في يافا والبلدات القريبة، العربية والصهيونية. وإلى جانب ذلك، فقد كان سكان سلمة منخرطين في التجارة وإقامة الشركات التجارية، كما أقيمت بالتعاون مع سكان العباسية إبان الانتداب البريطاني شركة المواصلات "شركة سلمة- العباسية للنقليات"، والتي كانت تمتلك عددًا من السيارات والحافلات.

"كان في سلمة شركة مواصلات، وكان للشركة سيارات تسير على خط يافا - اللد. وإلى جانب ذلك، نشطت في القرية شركة "الألبان العربية الحديثة"، التي كانت تربي الأبقار الهولندية وتنتج منتجات الألبان. كما كانت هنالك شركة أخرى للغزل والنسيج، ومصنع لدباغة الجلود، وطاحونة قمح ومصنعا للمشروبات... لقد كانت سلمة قرية مزدهرة ومتعلمة." (شهادة يوسف حماد)

אורח החיים בסלמה היה חקלאי ברובו והיישוב היה מוקף באלפי דונמים של גידולי בננות, דגנים והדרים אשר הושקו על ידי מי גשמים, בארות אגירה וכ־85 בארות ארטיזניות (מחוברות למי אקוויפר), אשר אפשרו לקיים חקלאות משגשגת ויציבה. את התוצרת החקלאית כמו גם את החלב שהופק ביישוב מכרו התושבים ביאפא וביישובים סמוכים, ערביים וציוניים כאחד. בנוסף, השתלבו תושבי סלמה במסחר ובהקמת חברות כלכליות ובזמן השלטון הבריטי הוקמה בשיתוף תושבים מאל־עבאסיה חברת ההסעות "סלמה־אל־עבאסיה אוטומוביל קומפני", שבבעלותה היו מספר מכוניות ואוטובוסים.

"בסלמה הייתה חברת הסעות. בבעלותה היו מכוניות שנסעו על קו יאפא — אל־לד. בנוסף, פעלה בכפר חברת 'אל־אלבאן אל־ערביַּה אל־חדיתַ'ה', שעסקה בגידול פרות הולנדיות וייצור מוצרי חלב... הייתה עוד חברה לטווייה ואריגה, בית עיבוד עורות, טחנת קמח ומפעל למשקאות... סלמה הייתה כפר משגשג ומשכיל." (עדות יוסף חמאד)

בשנת 1937 הקימו כמה צעירים מהכפר את 'מועדון הספורט של סלמה לנוער'. משרדי המועדון היו בבית חליל אבו אסבע שעדיין עומד על תלו ליד הכיכר. המועדון נסגר בשל המרד הפלסטיני ונפתח מחדש בשנת 1943.

"לפעמים היינו מתחרים נגד קבוצות מכפרים אחרים, לדוגמא אל־עבאסיה ואל־לד (לוד), או נגד הגרמנים מהמושבה שרונה... אני זוכר שהיהודים היו באים למגרש על האופניים שלהם ותושבי סלמה היו עושים תחרויות מהירות מולם." (עבד אל־עזיז סַקר)

לפרסום רב והשתתפה באירועים בית ספריים בכפר ובכפרים השכנים וכן בחגיגות ובאירועים פומביים." (עדות עבד אל־עזיז סַקר)

"استوطن اليهود قبالة سلمة، في مكان غير بعيد عن بياراتنا"[2]

رنين جريس تجري مقابلة مع زهرة عبد القادرة أبو حاشية، لاجئة من القرية، من سكان عمان، وابنها، طلعت أبو حاشية

رنين: حدثيني لو سمحت، ما اسمك ومتى ولدت؟

زهرة: اسمي زهرة أبو حاشية، ولدت في فلسطين.

رنين: في أيّة سنة؟

زهرة: في أية سنة ولدت، حبيبتي؟ ظلّت كواشيني في سلمة ولم نأخذ معنا أي شيء. ولكنني ولدت في فلسطين...

طلعت: لقد ولدتِ سنة 1932.

رنين: أخبريني، أية قرى كانت حول سلمة؟

زهرة: إلى جانب سلمة كانت هنالك العباسية، والخيرية – كانت الخيرية بجانبنا تماما، وبعدها يازور، بيت دجن، يافا. كنت هناك ورأيت.

رنين: ماذا عن اليهود؟

زهرة: استوطن اليهود قبالة سلمة، في مكان غير بعيد عن بياراتنا. فور اندلاع المشاكل مع اليهود، قاموا بخطف كل من أخي وابن عمي الذي صار لاحقا زوجي، عثمان أبو حاشية أبو موسى. في ذلك الوقت كانوا يدرسون في كلية بيرزيت وجاؤوا في العطلة. جاء عمي وقال بأن الحرب قد اندلعت مع اليهود. قررنا حماية أراضينا. قام عمي بتوزيع السلاح على كل من عثمان، وأخي، وبضعة شبان، وبدأ بتدريبهم. جاء اليهود في الليل. في ذلك الوقت لم تكن هناك ساعات وقد كنا نعرف الساعة بحسب الأذان. كان والدي شيخا وكان يؤذن في الناس ليدعوهم للصلاة. كانت لدينا بيارة وبرج ماء على طرف سلمة. جاء اليهود وهاجمونا في الليل، قبل صلاة الفجر، حينما كنا نائمين. كان لدينا بستان وكان الشبان ينامون فيه. لقد تدرب زوجي أبو طلعت، أيمن عثمان أبو حاشية على يد والده لاستخدام السلاح، وقد نام والسلاح بجانبه. كان عرصا صغيرا، كان شقيا مثل طلعت. جاء

"היהודים התישבו מול סלמה, לא רחוק מהפרדסים שלנו"[3]

רנין ג׳ריס מראיינת את זהרה עבד אלקאדר אבו־חאשיה, פליטה מהכפר, תושבת עמאן, ואת בנה, טלעת אבו־חאשיה

רנין: ספרי לי בבקשה איך קוראים לך ומתי נולדת.

זהרה: שמי זהרה אבו־חאשיה, נולדתי בפלסטין.

רנין: באיזה שנה?

זהרה: באיזה שנה נולדתי, מאמי? הקושאנים שלנו נשארו בסלמה ולא לקחנו איתנו שום דבר. אני אבל נולדתי בפלסטין.

טלעת: נולדת ב־1932.

רנין: ספרי לי איזה כפרים היו מסביב לסלמה.

זהרה: ליד סלמה היו אל־עבאסיה, אל־ח׳יריה אל־ח׳יריה היתה לידנו בדיוק, ואחריה באו יאזור, בית דג׳ן, יאפא. הרי היית שם וראית.

רנין: והיהודים?

זהרה: היהודים התיישבו מול סלמה, לא רחוק מהפרדסים שלנו. ישר כשהתחילו הבעיות עם היהודים הם חטפו את אחי ובן דודי שנהפך יותר מאוחר לבעלי, עת׳מאן אבו־חאשיה הבן של מוסא. באותו הזמן הם למדו בבית ספר בביר זית והגיעו לחופשה. דוד שלי בא ואמר שהתחילה המלחמה עם היהודים. החלטנו להגן על האדמות שלנו. דוד שלי חילק לע׳תמאן, לאחי ולכמה נערים נשק והתחיל לאמן אותם. היהודים באו בלילה, באותו הזמן לא היו שעונים וידענו את השעה לפי המואזין. אבא שלי היה שיח׳ והיה קורא לאנשים לתפילה. היה לנו פרדס ומגדל מים בקצה של סלמה. היהודים באו והתקיפו אותנו בלילה, לפני תפילת הבוקר, כשישנו. היתה לנו גינה והצעירים ישנו בה. את בעלי, אבו־טלעת, אימן אביו עת׳מאן אבו־חאשיה להשתמש בנשק והוא ישן כשהנשק לידו. הוא היה כזה מין ממזר, כמו טלעת, פרחח. היהודים באו, שמו על הפנים

زهرة أبو حاشية تقدم شهادتها، عمّان، الأردن، آذار (مارس) 2007

تصوير: رنين جريس

זהרה אבו־חאשיה מוסרת את עדותה, עמאן, ירדן, מרץ 2007

צילום: רנין ג׳ריס

اليهود، وضعوا أكياسا على وجوههم ووضعوهم في السيارة وأخذوهم. بدأ آخرون بمحاولة دخول منزلنا. كان لدينا لوح خشبي في المنزل فأخذناه أنا وأخي الصغير، صار اليهود يدفعون الباب وأنا وأخي الله يرحمه، عبد الجواد، نقوم بدفع الباب لكيلا يتمكنوا من الدخول. خرج أبي لكي يوقفهم عند الباب لكيلا يدخلوا إلى الداخل لكنهم هاجموه وضربوه. إنهم يضربون، وصار يتلو آيات من القرآن لكيلا يكتشفوا السلاح الذي في المنزل. إن المقاتل الذي يدافع عن وطنه، صدقيني، لم يكن ليحصل له شيء. خرجت أمي إلى النافذة لكي تصرخ فيسمعها الناس لأن منزلنا كان بعيدا عن وسط القرية. صارت تصرخ، اليهود! اليهود، وقد قال لها اليهود، بلهجة ساخرة بعض الشيء "أسكت خبيبي" وقاموا بإلقاء قنابل دخان لكي لا تتمكن من الرؤية. ذهبوا إلى عمي موسى أبو حاشية وضربوه على يده وكسروا إصبعه ودخلوا إلى عمي الثاني حينما كانوا في المنزل يرتجفون من الخوف. حينما رآهم عثمان أبو حاشية ألقى بالسلاح إلى جانب شجرة الليمون. وحينما ألقى بالسلاح هجم عليه اليهود وخطفوه مع أخي، ثم ذهبوا. وقد اعتقدنا أنهم قد ماتوا، وفتحنا منزلنا لكي نتلقى التعازي.

طلعت: هل كان هنالك سلاح حقا؟

زهرة: كان لدينا سلاح. لقد كان أمام عيون اليهود ولكنهم لم يروه.

طلعت: أين أخفيتم السلاح؟

زهرة: كان لدينا حصانان، ودفنّا الأسلحة تحت المكان الذي يقفان فيه. كان هنالك سلاح خبأناه بجانب الحمام، وقسم آخر خبأناه بجانب الدجاج. تلا أبي آية "الكرسي" من القرآن لكيلا يجدوا السلاح. صدقيني أن اليهود قد صوبوا الضوء على السلاح ولم يروه.

שלהם שקים ושמו אותם במכונית ולקחו אותם. אחרים התחילו לנסות להיכנס לבית שלנו. היה לנו בבית קרש אז לקחנו אותו אני ואחי הקטן, היהודים דוחפים את הדלת ואני ואחי עבד אלג׳ואד אללה ירחמו דוחפים את הדלת כדי שלא ייכנסו. אבא שלי יצא כדי לעצור אותם בדלת שלא ייכנסו פנימה אבל הם תקפו אותו והרביצו לו. הם מרביצים והוא אומר פסוקי קוראן כדי שלא יגלו את הנשק שבבית. הלוחם שמגן על מולדתו, תאמיני לי, לא קורה לו כלום. אמא שלי יצאה לחלון לצעוק כדי שאנשי סלמה ישמעו כי הבית שלנו היה רחוק מהמרכז של הכפר. היא צעקה היהודים! היהודים! והיהודים אמרו לה [במבטא עילג] ״שתוק ח׳ביבי״ והשליכו רימוני עשן כדי שלא תראה. הם הלכו לדוד שלי מוסא אבו־חאשיה והכו אותו ביד ושברו לו את האצבע ונכנסו לדודי השני כשהוא וילדיו ישבו בבית רועדים מפחד. כשעת׳מאן אבו־חשאיה ראה אותם הוא זרק את הנשק ליד עץ הלימון. כשהוא זרק את הנשק באו עליו היהודים, חטפו אותו ואת אחי, והלכו. אנחנו חשבנו שהם מתו ופתחנו את הבית להתאבל.

טלעת: באמת היה נשק?

זהרה: היה אצלנו נשק. הוא היה מול העיניים של היהודים והם לא ראו אותו.

טלעת: איפה החבאתם את הנשק?

זהרה: היו לנו שני סוסים וקברנו את הנשק מתחת לאיפה שהם היו עומדים. היה נשק שהחבאנו ליד היונים וחלק ליד התרנגולות. אבא שלי אמר את פסוק ״אלכרסי״ [הכֵּס] מהקוראן כדי שלא ימצאו את הנשק. תאמיני לי היהודים האירו על הנשק ולא ראו אותו. אללה עיוור אותם. הם אמרו לדוד

لقد أعماهم الله. قالوا لعمي موسى: إذا وجدنا رصاصة واحدة لديكم فسنقتلكم. تخيلي أنه قد كان لدينا حصانين ربيناهما منذ صغرهما، وفي كل مرة كان اليهود يأتون ويسلطون الضوء عليهم للبحث عن السلاح، كان الحصانان يرفسانهم.

رنين: متى بدأتم تشعرون بالخطر في سلمة؟
زهرة: حينما تم اختطاف أخي وابن عمي. لقد سُجن كلّ منهم في غرفة منفصلة. طلبوا من عثمان أن يخبرهم عن موضع السلاح. نفى وقاموا بضربه على عينه بالبندقية. بعد ذلك ذهبوا إلى أخي وقالوا له :لقد مات ابن عمّك، وستعترف لكي لا تموت أنت أيضا. قال لهم: لست أفضل من ابن عمي، أنا لا أعرف شيئًا. جلبوا لهما حليبا ورفضا شربه لأنهما افترضا أنه مسمم. وعندها هدد عمي الإنجليز بأننا سنحرق البلدات اليهودية إن لم يعد الولدان. قام اليهود بإعادة الشابّين وألقوا بهما مكبلين بجانب البئر. لقد رآهما راعٍ بدوي وقام بفك وثاقهما. ظننا بأنهما قد ماتا. في وقت الصلاة، في اللحظة التي بدأ والدي فيها بالنداء "الله أكبر، الله أكبر"، وفي الوقت الذي كانت فيه رسمية جارتنا تحمل جرة ماء على رأسها لكي تجلب ماء من البئر، رأت كلا من عثمان وعبد قادمين. وبدأت بإطلاق الزغاريد. رآهما والدي وواصل الأذان وهو يبكي. الله أكبر، الله أكبر. وحينما عادا كانت الفرحة كبيرة. ثم بدأت الحرب.

رنين: بعد أن عاد الشابّان، هل دخل اليهود مجددا إلى سلمة؟
زهرة: بدأ اليهود بالقدوم إلينا والبحث عن سلاح في بيارتنا.

رنين: هل قاموا بالبحث فقط عندكم؟
زهرة: كان عمي موسى أبو حاشية مقاتلا، وهو الذي قام بتسليح سكان سلمة. لقد قاتلنا ضد حي هتكفا وانتصرنا. وقد خاف اليهود. لقد خافوا وتركوا طفلين. وقد أخذهما العرب ولكننا لم نكن نذبح كما كانوا يذبحون أطفالنا ويرعبوننا. أخذناهما وأعطيناهما للهلال الأحمر. بدأت الحرب. قاتل سكان سلمة لمدة ستة شهور، لم يناموا نهارا أو ليلا. سكنت عائلة جدي في وسط سلمة وحينما كان اليهود يهاجمون كنت آخذ أخي الصغير صلاح إليهم. أتذكر أنني قد أخذت صلاح حينما كانت الدنيا معتمة في الخارج وتشبث صلاح برقبتي وقام اليهود بإطلاق النار علينا. وصلنا إلى منزل جدي ونحن شاحبين من شدة الخوف. وحينما بدأوا بمهاجمة النساء وذبح الأطفال قررنا الخروج. حينما خرجنا، لم يعتقد عمي أن الأمر سيستغرق وقتا طويلا. وحين بدأت عمتي بجمع الأغراض قال لها، يا أم حسين، اتركي كل شيء في مكانه. تركنا ديكا هناك، وبطة هناك، كانا نائمين بجانب منزلنا حينما خرجنا. كانت أمي تحب تربية الطيور والحمام، ولم نكن نشتري شيئًا من الخارج سوى الخراف في العيد. كانت طفولتنا في سلمة جميلة جدا، شعرنا بالحياة وشعرنا بأننا أحياء في أرضنا، وقد سلب اليهود منّا هذا كلّه.

رنين: كيف قررتم الخروج؟ هل تتذكرين اليوم الذي قررت فيه عائلتك الخروج من سلمة؟
زهرة: خرجنا عندما بدأ اليهود يهاجمون بلا توقف، ليلا ونهارا. أرسل عمي الأطفال والنساء والعجائز إلى الرملة. وقد تبقى في الرملة بضع عشرات من الناس فقط من أصل 8000 نسمة. وقد حمل الفتيان في عمر ثلاثة عشر وأربعة عشر عاما السلاح.

שלי מוסא שאם אנחנו נמצא כדור אחד אצלכם נהרוג אתכם. תארי לעצמך שהיה לנו את שני הסוסים שגידלנו משהיו היו קטנים, וכל פעם שבאו היהודים והאירו עליהם כדי לחפש נשק הסוסים היו בועטים בהם.

רנין: מתי התחלתם להרגיש בסכנה בסלמה?
זהרה: כשחטפו את אח שלי ובן דוד שלי. כלאו אותם כל אחד בחדר. אמרו לעת׳מאן שיגיד איפה הנשק. הוא הכחיש והרביצו לו בעין עם הרובה. אחרי זה הלכו לאח שלי ואמרו לו הבן דוד שלך מת ואתה תודה שלא תמות גם אתה. הוא אמר להם, אני לא יותר טוב מבן דוד שלי, אני לא יודע כלום. הביאו להם חלב אבל הם סירבו לשתות כי פחדו שירעילו אותם. אז דוד שלי איים על האנגלים שאם הילדים לא יחזרו אנחנו נשרוף את היישובים של היהודים. היהודים החזירו את הבחורים וזרקו אותם קשורים ליד הבאר. רועה בדווי ראה אותם ושחרר אותם. אנחנו חשבנו שהם מתים והיה אצלנו אבל בבית. בזמן שאבא שלי קרא לתפילה"אללה אכבר, אללה אכבר", רסמיה, השכנה שלנו, נשאה כד מים על הראש בדרך להביא מים מהבאר, ראתה את עת׳מאן ועבּד באים. היא התחילה לצהול בקולות של שמחה. אבא ראה אותם והמשיך לקרוא בקול "אללה אכּבּר" ולבכות. כשהם חזרו השמחה היתה גדולה. אז התחילה המלחמה.

רנין: אחרי שהבחורים חזרו היהודים נכנסו עוד פעם לסלמה?
זהרה: היהודים התחילו לבוא אלינו ולחפש נשק בפרדס שלנו.

רנין: רק אצלכם חיפשו?
זהרה: הרי דודי מוסא אבו־חאשיה היה לוחם, הוא זה שחימש את תושבי סלמה. אנחנו נלחמנו נגד שכונת התקווה וניצחנו. היהודים פחדו. הם ברחו והשאירו שני ילדים. הערבים לקחו אותם אבל אנחנו לא היינו שוחטים כמו שהם שחטו את ילדינו והפחידו אותנו. לקחו אותם ונתנו אותם לסהר האדום. המלחמה התחילה. תושבי סלמה נלחמו שישה חודשים, לילות וימים לא ישנו. המשפחה של סבא שלי גרה במרכז סלמה וכשהיהודים תקפו הייתי לוקחת אליהם את אחי הקטן סַלאח. אני זוכרת שלקחתי את סַלאח כשהיה חושך בחוץ וסַלאח תפס את הצוואר שלי והיהודים ירו עלינו. הגענו לבית של סבא עם פנים לבנים מרוב פחד. כשהתחילו לתקוף את הנשים ולטבוח בילדים החלטנו לצאת. כשיצאנו, דוד שלי לא חשב שזה ייקח הרבה זמן. כשדודה שלי התחילה לאסוף את החפצים הוא אמר לה, אֻם חסין, תשאירי את הכל במקום. השארנו פה תרנגול הודו, שם ברווז, ישנים ליד הבית כשיצאנו. אמא אהבה לגדל עופות ויונים, לא היינו קונים כלום מבחוץ מלבד כבשים בחג. הילדות שלנו בסלמה הייתה מאוד יפה, הרגשנו את החיים ושאנחנו חיים בארצנו ואת כל זה לקחו מאתנו היהודים.

רנין: איך החלטתם לצאת? את זוכרת את היום שבו המשפחה שלך החליטה לצאת מסלמה?
זהרה: אנחנו יצאנו כשהיהודים התחילו לתקוף בלי הפסקה, ימים ולילות. דוד שלי שלח את הילדים והנשים והזקנים לא־לרמלה. בסלמה נשארו רק כמה עשרות אנשים מתוך 8,000

◄

عرس في سلمة في سنوات الثلاثينيات

لدى: كناعنة وعبد الهادي (1986)

חתונה בסלמה, שנות השלושים

אצל: כנאענה ועבד אלהאדי (1986)

رنين: كيف وصلتم إلى الرملة؟
زهرة: بالعربات. كانت الحياة بسيطة آنذاك ولم تكن هناك سيارات في سلمة. كان أخي يملك رشاشا وكان يحارب من سطح المنزل. وحينما انتهت ذخيرته نزل ليجلب ذخيرة. طارده اليهود لكي يمسكوا به. ركضوا خلفه من بيارة إلى بيارة، وحينما أصيبوا باليأس ألقوا قنبلة يدوية وأصابوه في ساقه وظلت الشظية في ساقه حتى يوم مغادرتنا. خرج معنا أخي الذي أصيب إلى الرملة، وبعد بضعة شهور راحت سلمة.

رنين: حدثيني قليلا عن سلمة قبل الحرب. احكِ لي، مثلا، عن المدرسة التي تعلمتِ فيها.
زهرة: أتذكر أن تلك الأيام كانت جميلة. كان منزلنا بعيدا عن المدرسة، وكانت بياراتنا على طرف سلمة. كانت هنالك مدرسة واحدة في سلمة، لكن الصفوف لم تكن مختلطة. تعلمت حتى الصف الثاني وعندها اندلعت الحرب وخرجنا. غالبية العائلات قامت بإخراج البنات من المدرسة.

رنين: احكِ لي عن أعمال النساء في القرية.
زهرة: كانت النساء عندنا يعملن مثل الرجال. كانت النساء تزرع وتحصد وتحضر المحصول لإرساله إلى يافا. وكنّ يربين الطيور والخراف. لقد عشنا من أرضنا. كانت أمي تعمل في مشتل زهور. كنت أذهب لمساعدتها في قطف الزهور. كنت نشيطة جدا. تعلمت الغسيل والخبز منذ سن السابعة. كانت أمي تخبز للعمال في البيارة وأنا كنت أجلب لهم الخبز. كانت شديدة النظافة ولطالما أمرتني بغسل يدي بالصابون قبل العمل. أتذكر كم كنت أحب تناول الخبز بزيت الزيتون والسكر. حتى كأس الشاي كان له طعم آنذاك. كنا نجلب النعنع

איש. נערים בגיל שלוש־עשרה, ארבע־עשרה נשאו נשק.

רנין: איך הגעתם לאל־רמלה?
זהרה: בעגלות. פעם החיים היו פשוטים ולא היו מכוניות בסלמה. לאח שלי היתה מכונת ירייה והוא היה נלחם מהגג של הבית. כשהתחמושת נגמרה הוא ירד כדי להביא תחמושת. היהודים רדפו אחריו כדי לתפוס אותו. הם רצו אחריו מפרדס לפרדס וכשהם התייאשו הם זרקו רימון ופגעו ברגל שלו והרסיס נשאר לו ברגל עד היום שעזבנו. אותו אח שנפצע יצא אתנו לאל־רמלה, ואחרי כמה חודשים סלמה הלך.

רנין: ספרי לי קצת על סלמה שלפני המלחמה. ספרי לי למשל על בית הספר שלמדת בו.
זהרה: אני זוכרת שהימים ההם היו יפים. הבית שלנו היה רחוק מבית הספר, הפרדסים שלנו היו בקצה של סלמה. בסלמה היה בית ספר אחד, אבל הכיתות לא היו מעורבות. אני למדתי עד כיתה ב' ואז התחילה המלחמה ועזבנו. רוב המשפחות הוציאו את הבנות מבית הספר.

רנין: ספרי לי על העבודות של הנשים בכפר.
זהרה: הנשים אצלנו היו עובדות כמו הגברים. הנשים היו זורעות וקוצרות ומכינות את התבואה למשלוח ליאפא. הן היו מגדלות עופות וכבשים. חיינו מהאדמה שלנו. אמא שלי היתה עובדת במשתלת פרחים. הייתי הולכת לעזור לה לקטוף את הפרחים. הייתי מאוד חרוצה. למדתי לכבס ולאפות כבר בגיל שבע. אמא היתה אופה לפועלים בפרדס ואני הייתי מביאה להם את הלחם. היא

" بكت النساء من شدة الحزن. نتفت عمتي شعرها وبكت. غادرنا من دون ماء، من دون أي شيء. نمنا في خيمة في البرد في بيت نبالا"

من الأرض ونضعها في الشاي. وحين كنا نحضر السلطة كنا نعرفها من رائحة الخيار. اليوم لا طعم للخيار. أتذكر المحاشي التي كانت أمي تحضرها قبل وقت طويل. كل شيء كان حلوا، كنا نأكل من أرضنا. الخبّيزة مثلا مفيدة جدا ضد الضغط، وللنساء الوالدات، والالتهابات.

رنين: هل كنتم تعالجن من يمرض بالخضروات والأعشاب.
زهرة: نعم. من الخضار التي في المنزل ومن الأعشاب كالبابونج والميرمية. لم يكن الناس يذهبون إلى الطبيب أو المستشفيات.

رنين: وماذا عمّن يلدن؟
زهرة: كان هنالك دايات (قابلات ولادة). زوجة عمي تعلّمت وصارت داية.

رنين: هل عمل سكان سلمة لدى اليهود؟ هل ذهبتم إلى تل أبيب على سبيل المثال؟
زهرة: نحن لم نفعل. نحن في عائلة أبو حاشية لم نكن نفعل ذلك، وأنا لا أعرف إن كان هنالك أشخاص من سلمة يعملون لدى اليهود. كنا بيتا محافظا، ولم تكن البنات تخرج كثيرا.

رنين: ماذا كان رأيكم بخصوص الفتيات اليهوديات؟ إذ أن بعضهن قد أتى من ثقافات مختلفة ومن أوروبا، وكانت لديهم عادات وتقاليد مختلفة.
زهرة: ثقافتهم كانت مختلفة. لقد جاء اليهود من جميع أرجاء العالم. كان هنالك يهود محرومون. أتذكر أن ابن عمي ذهب لرؤية منزله بعد أن خرجنا من سلمة. لقد سكن فيه يهود من اليمن وقال لهم: هذا بيتي. لقد رحبوا به وأدخلوه واستضافوه، وقالوا له، نحن يا حبيبي مظلومون مثلكم. حينما أتينا إلى هنا قالوا لنا بأن فلسطين من ذهب، ونحن ضحايا مثلكم. هنالك بين اليهود من يرغبون بالسلام، وهنالك منهم من يرغبون بالحرب.

رنين: هل تذكرين الأيام الأخيرة قبل خروجكم من سلمة؟
زهرة: بكت النساء من شدة الحزن. نتفت عمتي شعرها وبكت. غادرنا من دون ماء، من دون أي شيء. نمنا في خيمة في البرد في بيت نبالا. قمنا بإشعال الحطب لكي نسخن الشاي. كنا نخرج في الصباح لملء الماء. لم يكن هنالك آنذاك غاز وما شاكله. كنا نذهب في الليل لجمع الحطب على رؤوسنا لكي نطبخ ونغسل. بعد أن تركنا أكلنا تمرا وخبزا قامت أمي بخبزه، إلى أن بدأت الوكالة بتوزيع علب السردين واللحم علينا. لقد سخروا منّا. بعد ذلك جئنا إلى منطقة بلاطة. تم تخصيص بلاطة لتصير مخيم لاجئين. عشنا في الكروم التي بجانب القرية. كانت نبعة بلاطة في وسط القرية كانت النساء تذهب في الصباح لملء الماء من العين بعد صلاة الفجر. كنا من أوائل

"הנשים בכו מרוב עצב. דודה שלי מרטה את השיער ובכתה. יצאנו בלי מים, בלי כלום. ישנו באוהל בקור בבית נבאללא."

היתה מאוד נקייה ותמיד היא אמרה לי לסבן את הידיים ואז לעבוד. אני זוכרת כמה אהבתי לאכול לחם בשמן זית וסוכר. אפילו לכוס התה היה טעם. היינו מביאים נענע מהאדמה ושמים בתה. כשהיינו מכינים סלט ידענו שזה סלט מהריח של המלפפון. היום למלפפון אין טעם. אני זוכרת את הממולאים שאמי היתה מכינה לפני הרבה זמן. הכול היה מתוק, היינו אוכלים מהאדמה שלנו. הח'ביזה למשל מאוד מועילה נגד לחץ ולנשים יולדות ולזיהומים.

רנין: הייתם מרפאים את מי שחלה עם ירקות ועשבים?
זהרה: כן. מהירקות שבבית ומהעשבים כמו למשל קמומיל ומרווה. האנשים לא היו הולכים לרופא או לבתי חולים.

רנין: ומי שהיתה צריכה ללדת?
זהרה: היו מיילדות. אשתו של דוד שלי למדה ונעשתה מיילדת.

רנין: תושבי סלמה עבדו אצל היהודים? הלכתם לתל־אביב למשל?
זהרה: אנחנו לא. אנחנו במשפחת אבו־חאשיה לא, ואני לא יודעת אם מסלמה היו אנשים שעבדו אצל יהודים. אנחנו היינו בית שמרני, הבנות לא יצאו הרבה.

רנין: מה חשבתן על הבנות היהודיות? חלקן הרי באו מתרבות שונה ומאירופה והיו להן מנהגים שונים ומסורות אחרות?
זהרה: אצלם יש תרבות שונה. היהודים באו מכל העולם. היו יהודים מקופחים. אני זוכרת שבן דוד שלי הלך לראות את הבית שלו אחרי שיצאנו מסלמה. גרו בו יהודים מתימן והוא אמר להם, זה הבית שלי. הם קיבלו את פניו, הכניסו אותו, אירחו אותו, אמרו לו, אנחנו, חביבי, מקופחים כמוכם. כשבאנו לכאן אמרו לנו שפלסטין זהב וכמו שאתם קורבנות גם אנחנו קורבנות. היהודים יש ביניהם אנשים שרוצים שלום ויש אנשים שרוצים מלחמה.

רנין: את זוכרת את הימים האחרונים לפני שיצאתם מסלמה?
זהרה: הנשים בכו מרוב עצב. דודה שלי מרטה את השיער ובכתה. יצאנו בלי מים, בלי כלום. ישנו באוהל בקור בבית נבאללא [כיום, כפר הרוס ולידו הוקם בית נחמיה]. הבערנו עצים כדי לחמם את התה. היינו יוצאים בבוקר למלא מים. לא היה לא גז ולא כלום. הלכנו בלילה לאסוף עצים על הראשים שלנו כדי לבשל ולכבס. אחרי שעזבנו אכלנו תמרים ולחם שאמא שלי אפתה, עד שהאו"ם התחיל לחלק לנו קופסאות סרדינים ובשר. עשו מאתנו צחוק. אחר כך הגענו לאזור בלאטה [מחנה פליטים סמוך לשכם]. בלאטה

اللاجئين الذين وصلوا إلى المخيم. رفض المتعلمون من سلمة التعاون مع وكالة الغوث التابعة للأمم المتحدة لأنهم إن تم تسجيلهم في المخيم فإن هذا يعني أننا نوافق على الهجرة ولن نعود. كان هنالك الكثير من الناس الذين انتقلوا إلى المخيم بعد مرور سنوات، وقد حصل هذا لأنهم كانوا قد رفضوا الفكرة من قبل. كان عمي، رحمة الله عليه، قد مرض أثناء الطرد من القرية، وقد أصيب بسكتة دماغية من شدة الحزن وتوقف عن الكلام. جلبوا له طبيبا إلى المنزل. لقد عولج ولكنه لم يعد للحديث مثل السابق. كان أبي يجلب لنا الخضروات من نابلس، وحين جلب فواكه أقسم عمي أنه لن يأكل فواكه إلا من فلسطين، وقد بكى لأنه كان محاربا ولأن الاستعمار قد سلب أرضه.

رنين: أين تقطن غالبية عائلتك اليوم؟

زهرة: في نابلس، وفي مخيم بلاطة.

[2] سيدك: مجلة للنكبة التي هنا، (بالعبرية) العدد 2، كانون ثاني (يناير) 2008 ص. 93-91

יועדה להיות מחנה פליטים. גרנו בכרמים שלצד הכפר. המעיין של בלאטה היה במרכז הכפר והנשים בבוקר היו הולכות למלא מים מהמעיין אחרי תפילת הבוקר. היינו מראשוני הפליטים שהגיעו למחנה. האנשים המשכילים מסלמה סירבו לשתף פעולה עם סוכנות הסיוע של האו"ם כי אם הם היו נרשמים במחנה אז המשמעות של זה היתה שאנחנו אישרנו את העזיבה ולא נחזור. היו הרבה אנשים שעברו לתוך המחנה רק לאחר שנים כי הם דחו את הרעיון. דודי, אללה ירחמו, חלה במהלך הגרוש מהכפר ומרוב עצב הוא חטף שבץ והפסיק לדבר. הביאו לו רופא הביתה. הוא טופל אבל לא חזר לדבר כמו קודם. אבי היה מביא לנו ירקות משכם וכשהביא פירות דודי נשבע שהוא לא יאכל פירות אלא מפלסטין ובכה בגלל שהוא היה לוחם והקולוניאליזם לקח את ארצו.

רנין: איפה רוב משפחתך היום?

זהרה: בשכם ובמחנה הפליטים בבלאטה.

[3] סדק: כתב עת לנכבה שכאן, גיליון 2, ינואר 2008, עמ' 93-91

"شعرت بأن حبلي السرّي متّصل بشجرة السدر في الساحة الرئيسيةلسلمة"

ميخال مرچليوت، عن مصطفى الحلّاج

مصطفى الحلّاج (1938-2002) هو رسّام وفنان جرافيك ونحات وصحافي من مواليد سلمة. كان والده فلاحًا ومزارعًا. سنة 1948، حينما كان يبلغ من العمر 10 سنوات، تم تهجيره مع عائلته من منزلهم، إذ طُردوا إلى اللد، ومن هنالك إلى رام الله. كرس الحلاج غالبية حياته وأعماله لتجربة الترحيل والمناظر الطبيعية لفلسطين، أرضه المفقودة، كما انحفرت في ذكريات طفولته.

انتقلت عائلته من رام الله إلى سوريا، وقد تخرج الحلاج هناك من المدرسة الثانوية وسافر إلى القاهرة حيث درس النحت والفنون المصرية، والكنعانية، والفينيقية. وسنة 1974، حينما كان عمره 35 عاما، عاد إلى دمشق، ومن ثم انتقل إلى بيروت. وقد قال لاحقًا في مقابلة أجريت معه:

"ذات يوم، كنت أستمع إلى أغنية حول الضفة الغربية في الراديو، وشعرت فجأة بأن حبلي السرّي مرتبط بشجرة السِدر التي في الساحة الرئيسية في سلمة". كانت ذاكرة الشجرة في قرية طفولته هي التي دفعته، كما قال، إلى ترك مصر والانضمام إلى الثورة الفلسطينية.[3]

وحتى موعد كتابة هذا الكراس، لا تزال شجرة السدر في مكانها في سلمة. إنها في الواقع مجموعة من الأشجار ذات الجذوع التي تشققت على مرّ السنين، وتقف بشموخ فوق تلّة كانت ذات يوم وسط القرية. يقع هذا التل إلى الغرب من أطلال منزل المختار، في مكان غير بعيد عن المسجد المهجور، وهو شهادة على الحياة الاجتماعية التي كانت موجودة هناك في الماضي.

في أواسط السبعينات، تشكّلت مجموعة من الفنانين الفلسطينيين في بيروت، وقد تأثروا، كما هو حال الحلاج، بتجربة اللاجئين وذكريات أرض طفولتهم المسلوبة. قامت المجموعة بتأسيس صالات عرض ومتاحف، وقد عملت في مجال الكتابة، وتشجيع الفنانين الشباب وإقامة المعارض. وقد تمثلت المواضيع الرئيسية التي صبت اهتمامها عليها هي المقاومة الفلسطينية والثورة اللبنانية. وكان الحلاج الذي شارك مشاركة نشطة في هذه المجموعة فنانًا رئيسيًا ومؤثرًا فيها. وقد هجر النحت وركز عمله على أعمال النقش

"הרגשתי שטבורי קשור לעץ הסידר שבכיכר המרכזית של סלמה"

מיכל מרגליות על מוסטפא אל חלאג׳

מוסٓטפא אל־חלאג׳ (1938-2002) היה צייר, גרפיקאי, מאייר, פסל ועיתונאי, יליד סלמה. אביו היה חקלאי ופרדסן. בשנת 1948, בהיותו בן 10, הוא ובני משפחתו נעקרו מביתם, גורשו ללוד ומשם לרמאללה. את מרבית חייו ויצירותיו הקדיש אל־חלאג׳ לחוויית הגירוש ולנופיה של פלסטין, ארצו האבודה כפי שנצרבו בזיכרונות ילדותו.

מרמאללה עברה המשפחה לסוריה ואל־חלאג׳ סיים שם את לימודי התיכון ונסע לקהיר, שם למד פיסול ואמנות מצרית, כנענית ופיניקית. בשנת 1974, בהיותו בן 35, שב לדמשק ומשם עבר לביירות. מאוחר יותר סיפר בראיון:

"יום אחד הקשבתי ברדיו לשיר שנושאו הגדה המערבית, והרגשתי פתאום שטבורי קשור לעץ הסידר שבכיכר המרכזית של סלמה." זיכרון העץ מכפר ילדותו הוא שהניע אותו, לדבריו, לעזוב את מצרים ולהצטרף לתנועה הפלסטינית המהפכנית.[4] נכון לזמן כתיבת חוברת זו, עץ הסידר (שיזף) עדיין נטוע במקומו בסלמה. למעשה מדובר בקבוצת עצים בעלי גזעים שהצטלקו בחלוף השנים, וניצבים גאים על גבעה שבעבר היתה מרכז הכפר. גבעה זו נמצאת מערבית לשרידי בית המוח׳תאר, לא רחוק מהמסגד הנטוש, עדות לחיי הקהילה שהיו שם בעבר.

באמצע שנות ה־70 התגבשה בביירות קבוצת אומנים פלסטינים שהושפעו, בדומה לאל־חלאג׳, מחוויית הפליטות והזכרונות מאדמת ילדותם הבלתי מושגת. הקבוצה ייסדה גלריות ומוזיאונים, עסקה בכתיבה, בעידוד אמנים צעירים ובהקמת תערוכות. הנושאים המרכזיים בהם היא התמקדה היו ההתנגדות הפלסטינית והמהפכה הלבנונית. אל־חלאג׳ שלקח חלק פעיל בקבוצה היה לאמן מרכזי ומשפיע בה. הוא נטש את הפיסול והתרכז בעבודות תחריט והדפס בטכניקות שונות. בדרך זו האמין שיגיע לקהל יעד רחב יותר.

ב־1982 פלשו כוחות הצבא הישראלי לביירות, ולדברי אל־חלאג׳, החיים בעיר הפכו לבלתי נסבלים.

والطباعة بتقنيات مختلفة. وقد آمن أنه بهذه الطريقة قادر على الوصول إلى جمهور أوسع.
سنة 1982، اجتاحت قوات الجيش الإسرائيلي بيروت، وبحسب الحلاج، صارت الحياة في المدينة لا تطاق. في 2 تموز (يوليو)، قصفت الطائرات الإسرائيلية "متحف التضامن مع فلسطين" الواقع في مخيم شاتيلا للاجئين. وقد أدى القصف إلى تدمير 25,000 من مطبوعات الحلاج. ولحسن الحظ، فقد تمكن من إنقاذ قوالب الطباعة الخشبية. بعد ذلك بوقت قصير اختار العودة إلى دمشق، حيث واصل عمله كفنان، وأنتج معارض ومهرجانات وقدّم عروضا مختلفة. وعلى التوازي، اتسع نطاق الدعوات التي تلقاها من أرجاء العالم لعرض أعماله، وقد حظي الحلاج باعتراف دوليّ واسع، وبالثناء والجوائز. سنة 1987 أطلق الحلاج في دمشق معرضا لذكرى ناجي العلي، فنان الكاريكاتير الفلسطيني الذي ابتكر شخصية حنظلة، الرمز الذي صار واحدا من رموز النضال الفلسطيني وحق العودة.
سنة 2002، تلقّى الحلّاج مع 22 فنّانًا فلسطينيًّا آخر دعوة لعرض أعمالهم في متحف "المحطة" في هيوستن - تكساس، في معرض أطلق عليه اسم "Made in Palestine". حتى ذلك الوقت، لم يكن الفن الفلسطيني المعاصر قد حظي لا بالمكانة ولا بالاعتراف المؤسساتي بهذا الحجم. وقد اختار الحلّاج أن يعرض في هذا المعرض عملا طباعيًّا عمل عليه على مدار ثماني سنوات، تحت عنوان "Self-Portrait as God, the Devil, and Man". هذا العمل الفني طويل وضيّق، وهو يشمل 126 وحدة منتشرة على امتداد 90 مترًا مضروبة؟ بارتفاع 30 سنتمترا فقط. ورغم ذلك، لم ينجح الحلاج في إكمال العمل تماما بحسب رؤيته، لقد طمح أن يعرض في عمله فصولا من السردية التاريخية الفلسطينية بصورة مكتملة زمنيًّا، ابتداءً من القرن الحادي عشر، مع

◄
شجرة سدر في سلمة
تصوير ميخال مرچليت

עץ סידר (סדר, שיזף מצוי) בסלמה
צילום: מיכל מרגליות

ב־2 ביולי הפציצו מטוסים ישראלים את "המוזיאון לסולידריות עם פלסטין" שבמחנה הפליטים שתילא. בהפגזה זו נהרסו 25,000 מעבודות ההדפס של אל־חלאג'. למרבה המזל, את גלופות העץ הוא הצליח להציל. זמן קצר אחר כך בחר לשוב לדמשק, שם המשיך לפעול כאומן, הפיק תערוכות ופסטיבלים והעלה הצגות שונות. במקביל, התרחבו ההזמנות שקיבל מרחבי העולם להצגת עבודותיו ואל־חלאג' זכה להכרה בין־לאומית נרחבת, שבחים ופרסים. בשנת 1987 הוא הקים בדמשק גלריה לזכרו של נאג'י אל־עלי, הקריקטוריסט הפלסטיני, יוצר דמותו של חנדַ'לה (حنظلة) שהפכה לאחד מסמלי המאבק הפלסטיני וזכות השיבה.
בשנת 2002 קיבל אל־חלאג' הזמנה יחד עם עוד 22 אומנים פלסטינים, להציג מעבודותיהם במוזיאון "התחנה" ביוסטון־טקסס, בתערוכה ששמה "Made in Palestine". עד לאותה עת, אומנות פלסטינית בת זמננו לא זכתה למעמד או להכרה ממסדית בסדר גודל שכזה. אל־חלאג' בחר להציג בתערוכה עבודת הדפס עליה עבד במשך שמונה שנים— "Self-Portrait as God, the Devil, and Man". מדובר ביצירה ארוכה וצרה — היא כוללת 126 יחידות, מתפרסות לאורך של 90 מטר וגובהן רק 30 ס"מ. ואולם, אל־חלאג' לא הספיק להשלים אותה במלואה לפי חזונו. הוא שאף לייצג בעבודה פרקים מהנרטיב ההיסטורי־פלסטיני המלא בצורה כרונולוגית החל מהמאה ה־11 בשילוב דימויים סוריאליסטים ולספר באמצעותם את כאב המאבק המתמשך. במרכז עבודתו הציב אל־חלאג' דמויות, לרב פיקטוגראפיות שטוחות ומוצללות, במבחר גדלים ושזר בה סמלים מאומנויות ותרבויות עתיקות בשחור ולבן.

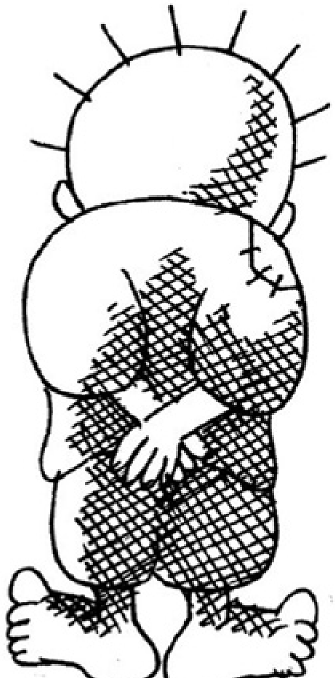

◄
حنظلة، كاريكاتير الطفل اللاجئ،
من الفنان الفلسطيني ناجي العلي

חנדַ'לה (حنظلة), קריקטורת הילד הפליט
של האמן הפלסטיני נאג'י אל עלי

►

مصطفى الحلاج، شهيد، ١٩٧٠

מוסטפא אל־חלאג׳, שהיד, 1970

dafbeirut.org/en/mustafa-el-hallaj/works/1116-233613-untitled

دمج الصور السرياليّة، لكي يحكي بواسطتها عن ألم النضال المستمر. وقد عرض الحلاج في وسط عمله أشكالاً في معظمها صور مسطحة ومظللة، بتشكيلة من الأحجام، وقد وزع عليها رموزًا من الفنون والثقافات القديمة، باللونين الأبيض والأسود.

واحد من المعروضات التي قدمها الحلاج تحت عنوان "الشهيد"، الذي يذكرنا بالإفريز المصري، يعرض سلسلة من الشخصيات المصغرة تحمل على أكتافها ظلّ إنسان طويل تنبت منه الأشجار. وإلى جانب الظل، وقريبًا من رأسه، ترتفع صورة ديك مع نتوء على رأسه. يظهر هذا الطير في القصص الشعبية، وهو يحمل أمّه الميتة مدفونة داخل رأسه. وقد أوضح الحلاج هذا العمل قائلا "حينما يموت رفاقنا، فهم يدفنون داخلنا. تدفن جثامينهم في المقابر، ولكن شخصياتهم تظل معنا. نحن، الفنانين الفلسطينيين، نشبه أوركسترا. نحن جوقة واحدة. لدينا رفاق كثيرون قتلوا. نحن عبارة عن مقبرة متنقلة لهذه الشخصيات التي رحلت وتركتنا". [4]

في كانون أول (ديسمبر) 2002، أثناء استعداد الحلاج للمعرض، اشتعلت النيران في موقد كهربائي وأشعلت الاستديو الذي في منزله، وقد هبّ الحلاج إلى إنقاذ أعماله، لكنه علق في النيران وتوفي نتيجة ذلك. لحسن الحظ، لم تشتعل النيران في عمله المذكور أعلاه، "Self-Portrait as God, the Devil, and Man". حيث تم عرضها في سنة 2003 كما كان مخططًا، وقد أدهش الجمهور والنقاد. وعمليًا، يعد هذا العمل أهم إنتاجاته.

كان مصطفى الحلاج يبلغ من العمر 64 عامًا وقت وفاته. وقد دفن في دمشق، في مخيم اليرموك للاجئين. ومع ذلك، وكما هو الحال في المجاز الذي تحدّث عنه، فإن مجمل إبداعاته الثريّة والمثيرة، تواصل حمل الشحنة العاطفية والفنيّة التي رافقته وتحولت إلى جزء لا يتجزأ من النضال الفلسطيني. وفي كل مرة نمرّ فيها بسلمة، سيكون بإمكاننا أن نرى أشجار السدر، المنتصبة على التلة، والتي ظلّت في ذكريات طفولة الحلاج.

3 Samia Halaby, "Mustafa al-Hallaj: Master of the Print and Master of Ceremonies", Jadaliyya, 31.5.2013

4 المصدر السابق

פרט מעבודתו הנקרא "The Martyr", מזכיר אפריז מצרי, ומציג סדרת דמויות מניאטוריות הנושאות על כתפיהן צללית אדם ארוכה שמתוכה צומחים עצים. לצד הצללית, סמוך לראשה, נישאת דמות תרנגול עם בליטה על ראשה. בסיפורי עם מופיע העוף הזה, כאשר הוא נושא את אמו המתה קבורה בתוך ראשו. "כאשר חברינו מתים", הסביר אל־חלאג׳, "הם נקברים בתוכנו. גופותיהם נטמנות בבתי הקברות אבל אישיותם נותרת איתנו. אנחנו, האמנים הפלסטינים, דומים לתזמורת. אנחנו מקהלה אחת. יש לנו חברים רבים שנהרגו. אנחנו בית קברות מהלך של אותן אישיויות שעזבו." [5]

בדצמבר 2002, בשעה שאל־חלאג׳ התכונן לתערוכה, תנור חשמלי התלקח והצית שריפה בסטודיו שבביתו, אל־חלאג׳ מיהר לחלץ את עבודותיו אך נלכד באש ונספה. למרבה המזל יצירתו האמורה "Self-Portrait as God, the Devil, and Man" לא עלתה באש. היא הוצגה בתערוכה בשנת 2003 כמתוכנן, והדהימה את קהל הצופים והמבקרים. למעשה, עד היום יצירה זו נחשבת ליצירה החשובה ביותר שלו. מוסטפא אל־חלאג׳ היה בן 64 במותו. הוא נקבר בדמשק, במחנה הפליטים אל־ירמוכ. אולם, בדומה לדימוי עליו העיד, מכלול יצירתו העשיר והמרשים, ממשיך לשאת את המטען הרגשי והאומנותי שליווה אותו והפך לחלק בלתי נפרד מהמאבק הפלסטיני. בכל פעם שאנו עוברים בסלמה, נוכל לראות את עצי הסידר, שעומדים על הגבעה, ושנותרו בזכרונות הילדות של אל־חלא׳ג.

4 Samia Halaby, "Mustafa al-Hallaj: Master of the Print and Master of Ceremonies", Jadaliyya, 31.5.2013

5 שם

"بردٌ وصمت ": المعارك والطّرد

عيدان موريم حول احتلال سلمة

كانت قرية سلمة واحدة من أكبر القرى وأكثرها ثراء في فلسطين الانتدابية، وقد جعلها موقعها على طريق رئيسيّ، وعلى مقربة من المستوطنات اليهوديّة، هدفًا رئيسيًّا للقوات الصهيونيّة.

لدى إعلان الأمم المتحدة لخطة التقسيم، صارت سلمة بين عشيّة وضحاها خط الحدود الواقع بين "الدولة اليهوديّة" وتل أبيب، وبين "الدولة العربيّة" ويافا. وقد حاولت منظمة الهاچاناة منذ بداية كانون أول (ديسمبر) 1947 السيطره على منزل مهجور على أطراف القرية للسيطرة من خلال ذلك المنزل على الطريق. وقد واجهت القوة النيران من جانب المدافعين عن القرية، إلى جانب عمليّات انتقاميّة، وبعد ذلك ببضعة أيام، قامت المنظمة بقصف بضعة منازل سكنية. وردًّا على هذه العملية قام سكان سلمة بمهاجمة حي هتكڤا في حادثة يعرّفها بعض المؤرخين بوصفها الهجوم الأول على حيّ يهوديّ في حرب عام 1948. منذ تلك الحادثة، لم يكد يمر يوم واحد من دون تبادل لإطلاق النار بين المنظمات الصهيونية المسلحة وبين المدافعين عن القرية.

خلال شهري كانون أول (ديسمبر) 1947، وكانون الثاني وشباط (يناير وفبراير) 1948، تعرضت القرية للهجوم عشرات المرات من خلال إطلاق النار العشوائيّ بعيد المدى، والتلغيم وقصف المنازل السكنية التي اعتبرت مواقع للقناصة، إلى جانب عمليّات إجراميّة ضد سكان القرية. وقد ذكرت الصحف العبريّة من ضمن ما ذكرته سير حملات تهدف إلى "تطهير المقاهي على طريق سلمة - اللد"[5] وقد صدرت أوامر إلى الكتيبة الثالثة من لواء ألكسندروني بـ "إيقاع قتلى، تدمير منازل، وحرق كل ما يمكن حرقه"، مع مراعاة "عدم إيذاء النساء والأطفال".[6] وبتاريخ 28 شباط (فبراير)، اقتحمت قوات الهاچاناه سلمة، وقد سقط في المعركة التي تلت ذلك عدد من القتلى على الجانبين.

عزّزت عمليات صدّ عشرات الهجمات الموجهة ضد سلمة، على الرغم من التفوق العسكري الواضح للمنظمات العسكرية التابعة لليشوڤ الصهيونيٍ، "الصورة السلبية الشهيرة" لسلمة، بوصفها معقلًا للمقاومة الفلسطينية في منطقة يافا.

"צינה ודממה": הקרבות והגירוש

עידן מורים על כיבוש סלמה

כפר סלמה, היה מהגדולים והמבוססים בפלסטין המנדטורית ומיקומו על ציר תנועה מרכזי ובסמיכות לישובים יהודיים, הפך אותו למטרה מרכזית להתקפות הכוחות הציוניים.

עם ההכרזה על תוכנית החלוקה של האו"ם הפך סלמה בן לילה לקו הגבול שבין "המדינה היהודית" ותל אביב, לבין "המדינה הערבית" ויאפא. כבר בראשית דצמבר 1947 ניסה ארגון ההגנה להשתלט על בית נטוש בשולי הכפר כדי לשלוט ממנו על הדרך. הכוח נתקל באש מצד מגני הכפר ובפעולת נקם, כמה ימים לאחר מכן, הפציץ מספר בתי מגורים. בתגובה לפעולה זו תקפו תושבי סלמה את שכונת התקווה באירוע שמוגדר על ידי חלק מההיסטוריונים כהתקפה הראשונה של שכונה יהודית במלחמת 1948. מאז לא חלף כמעט יום ללא חילופי אש בין הארגונים החמושים הציוניים לבין מגני הכפר.

לאורך החודשים דצמבר 1947 וינואר־פברואר 1948 הותקף הכפר עשרות פעמים בירי מרחוק ללא אבחנה, במיקוש והפצצת בתים שנחשבו לעמדות צלפים ובפעולות רצחניות נגד תושבי הכפר. העיתונים העבריים דיווחו בין היתר על מבצעים "לטהר את בתי הקפה בדרך סלמה־לוד"[6], פקודות לגדוד השלישי של חטיבת אלכסנדרוני הורו "להפיל חללים, לפוצץ בתים ולשרוף מכל הבא ליד", אך "להשתדל לא לפגוע בנשים וילדים."[7] ב־28 בפברואר פלשו כוחות ההגנה לסלמה ובקרב שהתפתח נפלו מספר חללים לכל אחד מהצדדים. הדיפת עשרות ההתקפות על סלמה, למרות היתרונות הצבאיים הברורים של הארגונים הצבאיים של היישוב הציוני, חיזקה את התדמית של הכפר כמעוז איתן של ההתנגדות הפלסטינית במרחב יאפא.

גיבוש "תכנית ד'" של ההגנה בחודש מרץ 1948 היוותה נקודת מפנה משמעותית במלחמה כולה, ובגורלם של תושבות ותושבי סלמה בפרט. התכנית נועדה "להשקיט" את הכפרים והערים

▶

مقاتلون صهاينة يتصورون مع ممتلكات فلسطينية بعد احتلال سلمة، "قرية سلمة بعد الاحتلال، التي صارت لاحقا حي كفار شاليم في تل أبيب" 25.4.1948

، تصوير: بينو روتنبرج، أرشيف الدولة، مجموعة ميتار، المجموعة الوطنية للصور على اسم عائلة بريتسكر، المكتبة الوطنية.

לוחמים ציונים מצטלמים עם רכוש פלסטיני לאחר כיבוש סלמה, "כפר סלמה אחרי הכיבוש — לימים שכונת כפר שלם בת"א", 25.4.1948

צלם: בנו רותנברג, ארכיון המדינה, אוסף מיתר, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

شكّلت صياغة "الخطّة د" من قبل منظمة الهاچاناه في آذار 1948 نقطة تحول مهمة في الحرب برمّتها، وفي تقرير مصائر أهل سلمة على وجه الخصوص. إذ هدفت الخطة إلى "إسكات" القرى والمدن الفلسطينية الموجودة على الطرق. لكون المجموعتين السكانيتين مختلطتين ببعضهما البعض جغرافيًا، وذلك لأن القوات الفلسطينية قد تجمّعت في القرى نفسها، كما هدفت الخطة على ما يبدو إلى توسيع حدود الدولة اليهوديّة المحددة من قبل الأمم المتحدة، وقد

"التسبب في إسقاط القتلى، وقصف المنازل، وحرق كل ما يمكن حرقه"

تمثّل المعنى العملاني لهذه الخطة في تفريغ القرى وهدمها.

على ضوء العمليّة التي تضمنت أوامر تقضي بـ "تطهير القرى العربية"، و"عمليات اجتثاث وسيطرة"، و"إبادة القرى بعد إخلاء السكان"، و"طرد العرب من المناطق المختلطة"، و"السيطرة، الاجتثاث أو التدمير، بناء على تقديراتك الشخصيّة"، تم إجراء عمليّات إرهاب بهدف دفع السكان للهرب، وعمليات طرد منظمة لمئات آلاف الساكنات والسكان الفلسطينيين (في العديد من المناطق، من ضمنها طبريا وحيفا)، إلى جانب مجازر، على غرار مجزرة دير ياسين (9.4.1948). وقد نفذت "حملة حاميتس" سياسات الخطة د. في منطقة يافا، بما فيها سلمة، التي اعتبرت هدفًا استراتيجيًا على طريق احتلال يافا.

في 15-16 نيسان (أبريل)، تم إطلاق ما لا يقل عن

הפלסטינים שחלשו על הדרכים. בשל העובדה ששתי האוכלוסיות היו מעורבות זו בזו גיאוגרפית, מכיוון שהכוחות הפלסטיניים התרכזו בכפרים עצמם וככל הנראה מתוך שאיפה להרחיב את גבולות המדינה היהודית כפי שהוגדרו על ידי האו"ם, המשמעות המעשית של תכנית זו הייתה ריקון הכפרים והריסתם.

לאור תכנית המבצע, שכללה הוראות ל"טיהור כפרים ערביים", "פעולות ביעור והשתלטות", השמדת כפרים לאחר פינוי התושבים", "גירוש הערבים מהשטחים המעורבים", "לתפוס, לבער או להשמיד, לפי שיקול דעתך", בוצעו פעולות הנסה וגירוש מאורגן של מאות אלפי תושבות ותושבים פלסטינים (בין היתר מטבריה וחיפה) וכן מעשי טבח, דוגמת טבח דיר יאסין (9.4.1948).

"להפיל חללים, לפוצץ בתים ולשרוף מכל הבא ליד"

"מבצע חמץ" מימש את מדיניות תכנית ד' במרחב יאפא, כולל סלמה, שנתפס כיעד אסטרטגי בדרך לכיבוש יפו.

ב־15-16 באפריל הומטרו על סלמה לפחות 30 פגזי מרגמה מאזור פתח תקווה. גם ההפגזה הזו, שלא הבחינה בין כוחות לוחמים לבין תושבים לא־חמושים, נשים, קשישים וילדים, לא הצליחה להפיל את הכפר. אך באותה עת תחמושת הכפר החלה לאזול, ותושביו לעזוב. כפי שמעידה זהרה עבד אלקאדר אבו־חאשיה: "סלמה עמד בפני יותר ממתקפה אחת והיהודים

◄

مستوطنون صهاينة في أزقة القرية بعد الاحتلال"قرية سلمة بعد الاحتلال، التي صارت لاحقا حي كفار شاليم في تل أبيب" 25.4.1948

، تصوير: بينو روتنبرج، أرشيف الدولة، مجموعة ميتار، المجموعة الوطنية للصور على اسم عائلة بريتسكر، المكتبة الوطنية.

מתיישבות ציוניות בסמטאות הכפר לאחר הכיבוש, "כפר סלמה אחרי הכיבוש — לימים שכונת כפר שלם בת"א", 25.4.1948

צלם: בנו רותנברג, ארכיון המדינה, אוסף מיתר, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

٣٠ قذيفة هاون من منطقة بيتاح تكڤا على بلدة سلمة. هذا القصف الذي لم يميز بين المقاتلين والسكان العزل من النساء والمسنّين والأطفال، فشل في إسقاط القرية، ولكن تلك الفترة شهدت أيضًا قرب انتهاء الذخائر في القرية، وبدء سكانها في الرحيل، كما تشهد زهرة عبد القادر أبو حاشية: "واجهت سلمة أكثر من هجمة، ولم ينجح اليهود في اقتحام سلمة إلا بعد انتهاء الذخيرة. لقد قاتلت سلمة أكثر من يافا".

انطلقت "حملة حاميتس" رسميا في 28 نيسان (أبريل)، وقد تمت إناطة مهمة احتلال سلمة بلواء الكسندروني. "في حوالي الساعة الخامسة صباحًا، بدأ الهجوم على قرية سلمة"، كما ورد في تقرير في صحيفة "دڤار"، وقد " استخدم في هذا الهجوم قذائف الهاون، وشوهدت القذائف تتساقط على منازل القرية ومناطق تجمع العصابات".

تمت السيطرة على القرية في 29 نيسان (أبريل) من قبل لواء الكسندروني. وصبيحة اليوم التالي قام بن غوريون بزيارة القرية، وقد كتب في يومياته بأنه قد التقى هناك فقط بـ "امرأة عجوز عمياء واحدة".[7]

وفي 1 أيار (مايو)، قامت مجموعة من سكان حي هتكڤا باقتحام القرية ونهب كل ما طالته يدها، وقامت بإضرام النيران في عدد من المباني.[8]

"قدماي تقفان على أرض سلمة. شعور رائع في القلب [...] بدا كما لو أن كل شيء تصنّم تماما في الساحات والمنازل. الطعام في الصحون التي لم يتمكن الناس من تناول ما فيها حتى النهاية. جرار من الخزف للمياه. أحزمة جلدية تحمل رصاصات بنادق ألمانية. كراسي من القش المنجّد. مصباح 'لوكس' مكسور [...] وقد وجدنا في إحدى الحجرات عجينة خبز تخمرت. جدائل الثوم معلقة على مداخل المتاجر المفتوحة والمهملة. كانون شيّ قطع اللحم والكباب في المقهى الكبير كان باردا ولامعا بشكل غريب

לא הצליחו לפרוץ אל סלמה אלא לאחר שנגמרה התחמושת. סלמה נלחם יותר מיאפא."

"מבצע חמץ" החל רשמית ב־28 באפריל, על חטיבת אלכסנדרוני הוטלה המשימה לכבוש את סלמה. "סמוך ל־5 בבוקר החלה ההתקפה על כפר סלמה", דווח בעיתון דבר, "השתמשו בהתקפה זו במרגמות והפגזים נראו נופלים אל בתי הכפר וריכוזי הכנופיות."

הכפר נכבש ב־29 באפריל בידי חטיבת אלכסנדרוני. למחרת ביקר בן־גוריון בכפר, וכתב ביומנו שפגש שם רק "זקנה עיוורת אחת."[8] ב־1 במאי פלשה לכפר קבוצה מתושבי שכונת התקווה, בזזה מכל הבא ליד והעלתה כמה מבנים באש.[9]

"רגלי עומדות בכפר סלמה. הרגשה נפלאה בלב [...] בחצרות ובבתים הכל כאילו נשאר באמצע. האוכל בצלחות שלא הספיקו לאכלו עד תום. כדי חרס למים. חגורות־עור עם מלאים של כדורי־רובה גרמניים. כסאות־קש מרופטים. לוקס שבור [...] בחדר אחד מצאנו בצק לפיתות שהחמיץ. חבילות שום תלויות בפתחי החנויות הפתוחות והזנוחות. תנור הצלייה לשישליק וקבאב בקפה הגדול — קר וצונן ומבהיק משונות במרצפות החרסינה המבריקות. עזוב המסגד שבמרכז הכפר. צינה ודממה מהלכים בו שפי. הכניסה אסורה. בבית־הועד של הכפר פנקסי קבלות, מעטפות והעתון הרשמי בערבית. חדר אחד שעל הגג הרוס — 'פגז שלושה אינץ' פגע בו אתמול וחיסל את הדירה כולה' — אומר לי מלווי, איש המגן."

במילים אלה מתאר כתב עיתון "דבר" את המראות בסלמה הכבושה בראשית מאי 1948. הכתב ממשיך: "ליד אחד הבתים שוכבים שני ישישים ערבים שנעזבו במנוסת־הבהלה. הם צמוקים ויבשים כגפן

على بلاط البورسلين اللامع. المسجد المهجور في وسط القرية. البرد والصمت يراوحان مدخله. الدخول ممنوع. في مقرّ مجلس البلدة مغلفات إيصالات، مظاريف، والصحيفة الرسمية باللغة العربية. واحدة من الغرف على السطح مدمرة- 'قذيفة من عيار ثلاثة إنش' أصابتها بالأمس وأتت على الشقة بأكملها' يقول لي مرافقي، وهو أحد المدافعين".

بهذه الكلمات يصف مراسل صحيفة "دڤار" منظر سلمة المحتلة في بداية أيار **1948**.

ويتابع المراسل: " بالقرب من أحد المنازل، يستلقي مسنّان عربيان تُركا خلال الهروب المذعور. منكمشان وجافّان كما لو كانا شجرتي عنب في الشتاء. عيناهما جاحظتان وتبرز من وجوههم العجوزة المتهالكة شعرات شائبة. يقول لهم الشاب بأنهم سيتم نقلهم بعد ساعة إلى يافا، وبأنه ما من سبب ليخشوا. 'ليش ليافا؟'، يتساءل بصوت متهدج ومليء بالرجاء واحد من المسنين. 'بدنا نضل هون'." تم احتلال يافا بعد أسبوعين، وقد تم طرد سكانها هي الأخرى...

"ترسل شمس عيد الفصح أشعتها اللطيفة، ورياح الحرية تجول في المكان"، يقول المراسل بلغة شاعرية، "في عيد الحرية، تم تحرير جميع الأحياء اليهودية من أذى سلمة. هذا رمز وإشارة إلى تحرير جميع أرجاء بلادنا، في حياتنا، وعمّا قريب".[9]

لقد تُركت منازل سلمة خالية لمدة تقل عن ثلاثة أسابيع، وبعدها تمّ إسكان مهاجرين ولاجئين يهود فيها. من الصعب أن نجد متحدثًا من الييشوڤ اليهودي في تلك المرحلة لم يمجّد احتلال سلمة وتطهيرها، أو لم يكن شريكًا في إخفاء عمليّات الطرد ومحو سكان القرية. كما أن الصحف اليهودية التي وجهت النقد تجاه التخلي عن سكان "كفار شليم" اليهودي (الاسم العبري الذي أعطي لقرية سلمة) ، على غرار صحيفة "كول هعام" ذات الوعي الطبقي، ورغم أنها طالبت بالعدالة للسكان اليهود الذين يعانون من القمع الشديد، إلا أنها لم تأت على ذكر الظلم الذي لحق بالآلاف من بنات وأبناء سلمة (الفلسطينيين).

5 "عملية عقابية تنفذها الهاچاناه في تل الريش وحي هتكڤا" (بالعبرية)، جريدة "دڤار" 26.12.1948

6 موريس، ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين 1949-1947 (بالعبرية)، (عام عوفيد، الطبعة السابعة 2005)، 215

7 موريس، ولادة مشكلة اللاجئين الفلسطينيين 1949-1947 (بالعبرية)، (عام عوفيد، الطبعة السابعة 2005)، 141

8 Noam Leshem, Life after ruin: The struggles over Israel's depopulated arab spaces (Cambridge University Press, 2017), 5

9 "في سلمة المحتلة" (بالعبرية)، جريدة دڤار، ٢ أيار (مايو) 1948، ص. 4

בחורף. עיניהם מלפלפות וזיפי־שער־שיבה מזדקרים על לחייהם הנפולות. הבחור אומר להם שבעוד שעה יועברו ליפו ואין להם מה לחשוש. ׳לאש אלא יפא׳ [ליש אלא יאפא] קורא בקול סדוק ומתחנן אחד הישישים. ׳בידנא הון...׳ (למה ליפו? רוצים להישאר כאן...).״ יפו נכבשה שבועיים לאחר מכן וגם תושביה גורשו.

״שמש־פסח שופכת אורה הנעים ורוח של חרות מטיילת סביב״, מתפייט הכתב, ״בחג החרות נשתחררו שכונות הספר היהודיות מענשה של סלמה. סמל ואות לשחרור כל חלקי ארצנו האחרים. במהרה בימינו.״[10]

בתיה של סלמה נותרו ריקים פחות משלושה שבועות ואז שוכנו בהם מהגרים ופליטים יהודים. קשה למצוא דובר מהיישוב העברי באותה תקופה שלא יהלל את כיבוש סלמה וטיהורה או שלא יהיה שותף להשתקת מעשה הגירוש ומחיקת תושבי הכפר. גם העיתונים שביקרו את הפקרת תושבי כפר שלם היהודים, דוגמת עיתון קול העם בעל התודעה המעמדית, אמנם דרשו צדק עבור התושבים היהודים הסובלים מדיכוי קשה, אך לא הזכירו את העוול שנגרם לאלפי התושבות והתושבים של סלמה.

6 ״פעולת־עונשין של ההגנה בתל א־ריש ובשכ׳ התקווה״, דבר 26.12.1948

7 מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1949-1947 (עם עובד, מהדורה שביעית 2005), 215

8 מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1949-1947 (עם עובד, מהדורה שביעית 2005), 141

9 Noam Leshem, Life after ruin: The struggles over Israel's depopulated arab spaces (Cambridge University Press, 2017), 5

10 ״בסלמה הכבושה״, דבר 2 במאי 1948, עמ׳ 4

"إنها قصة كل عائلة فلسطينية"

چاي شاليڤ يجري مقابلات مع لاجئَين من سلمة، فيصل صالح وعلي يتيم

أجريت في شباط (فبراير) 2021 مقابلتان مع رجلين فلسطينيين ولدا سنة 1951 لعائلتين من سلمة، صارت لاجئة قبل وقت قصير من ولادتهما. أولهما هو فيصل صالح، الابن الحادي عشر والأصغر لأبويه، وقد ولد في البيرة قرب رام الله، وهاجر عندما كبر إلى الولايات المتحدة. أما الثاني فهو علي يتيم، الطفل العاشر لأبويه، وقد ولد في يافا في منزل تم طرد آخرين منه، ولا يزال يعيش في هذا المنزل حتى يومنا هذا.

فيصل : "ولدتُ سنة 1951، بعد ثلاثة أعوام من النكبة، بعد أن ترك والداي، سويا مع 7،000 من سكان القرية الآخرين القرية، باستثناء شخص أو اثنين من ذوي الإعاقات العقلية، أو شخص كان طاعنًا في السن... وكانوا عمليًا ضائعين... كان هنالك بضعة أشخاص، رأيت صورهم، ممن بقوا هناك. عائلتي ذهبت إلى قرية قرب نابلس، لأن أنسباءهم كانوا يقطنون هناك، وقد ظلوا عندهم مدة ستة شهور. في ذلك الوقت، ولدت أختي في تلك القرية، وفي نهاية المطاف استلم أبي عملًا ما مع الصليب الأحمر، كان يعمل في الإغاثة ويتحدث الإنجليزية وهم كانوا بحاجة لأشخاص ليعملوا مع الناس، لذلك تم توظيفه لوقت محدد. وبعدها انتقلوا إلى البيرة الكائنة بجانب رام الله. أنا ولدت هناك. كان لعائلتي 11 طفلًا، وكنت الحادي عشر من بينهم، كنت الأصغر. لا أعرف لماذا قرروا أن ينجبوا طفلا آخر بعد أن فقدوا كل ما كانوا يملكونه ولم يكن لديهم ما يكفي من الطعام. لقد قرروا إنجاب طفل آخر... من الصعب عليّ أن أفهم هذا".

يعرف كلّ من علي وفيصل سلمة وتاريخ العائلات من قصص الوالدين والإخوة الأكبر.

علي: "كان أغلب الناس هناك يعملون في الزراعة. لقد عملوا في بيارات الحمضيات، وكان هناك الكثير من البيارات، واشتغل أبي في تجارة الأبقار. وقد قال لي بأن التجارة كانت مثمرة بين اليهود والعرب

”זה הסיפור של כל משפחה פלסטינית”

גיא שלו מראיין את פליטי סלמה פייסַ֞ל סַ֞אלח ועלי יתים

בפברואר 2021 קיימתי שני ראיונות עם גברים פלסטינים, שנולדו בשנת 1951 למשפחות מסלמה שהפכו לפליטות זמן קצר לפני לידתם. האחד, פייסַ֞ל סַ֞אלח, הילד ה־11 להוריו והצעיר ביותר, נולד באל־בִּירֶה שליד רמאללה ובבגרותו היגר לארה"ב. השני, עלי יתים, הילד העשירי להוריו, נולד ביאפא בבית ממנו גורשו אחרים ועודנו חי באותו הבית עד היום.

פייסַ֞ל: ”נולדתי ב־1951, שלוש שנים אחרי הנכבה, אחרי שההורים שלי, ביחד עם 7,000 תושבים נוספים של הכפר, כולם עזבו את הכפר, למעט אחד או שניים שהיו פגועים שכלית, או מישהו שהיה זקן מידי... שהיו אבודים למעשה... היו כמה אנשים, ראיתי תמונות שלהם, שהם נשארו שם. המשפחה שלי בהתחלה הלכו לכפר ליד שכם, בגלל שהמחותנים שלהם גרו שם והם נשארו אצלם שישה חודשים. בזמן הזה אחות שלי נולדה בכפר הזה. בסופו של דבר אבא שלי קיבל סוג של עבודה עם הצלב האדום, הוא עסק בסיוע, הוא דיבר אנגלית, והם היו צריכים עובדים, אז הוא קיבל עבודה לתקופה מסוימת. ואז עברו לאל־בירה שנמצאת ליד רמאללה. אני נולדתי שם. למשפחה שלי היו 11 ילדים, אני הייתי ה־11, הצעיר ביותר. לא יודע למה הם החליטו להביא עוד ילד כשאיבדו כל מה שהיה להם ולא היה להם מספיק אוכל, הם החליטו להביא עוד ילד... קשה לי להבין את זה”.

עלי ופייסַ֞ל מכירים את סלמה ואת ההיסטוריה המשפחתית מסיפורי ההורים והאחים הגדולים.

עלי: ”רוב האנשים עבדו בחקלאות שם, עבדו בפרדסי הדר, היו הרבה פרדסי הדר, ואבא עסק, כמו שאמרתי, היה סוחר בקר. והוא סיפר שהיה מסחר פורה בין יהודים לערבים באזור שמה. [...] כשמספרים על מקום בתקופת הילדות זה מקום נוסטלגי... שם סיפרו שהיה שמה טבע כל הזמן היו חיות בטבע, מספרים לי שבתקופת החורף רוב

▲

علي يتيم إلى جانب منزله في يافا
تصوير چاي شاليف

עלי יתים ליד ביתו ביאפא
צילום: גיא שלו

في تلك المنطقة [...] حينما يدور الحديث عن مكان ما في فترة الطفولة، يصبح هذا المكان نوستالجيا... قالوا بأن الطبيعة كانت سائدة آنذاك، كانت حيوانات في الطبيعة، وقالوا لي بأن غالبية طعامهم في فترة الشتاء كان مقطوفًا من الحقل، كانوا يأكلون الخبّيزة، وكانوا يطبخون الحمصيص، وأشياء أخرى مختلفة. وقد كان لديهم بالطبع دجاج واقتصاد منزلي وتمكنوا من توفير احتياجاتهم. في منزل والدي في سلمة كنا نملك مخبزًا، فرنًا صغيرًا كان الناس يأتون لكي يخبزوا فيه... كان مخبزًا خاصًا ويخدم الجيران، ففي ذلك الوقت كان الناس يستخدمون مرافق بعضهم البعض، وكل ذلك كان يجري بصورة تعاونية".

فيصل: "أمي كانت تقول لي، كان لدينا هذا وذاك في البلد، وكانت لدينا جميع تلك الأشجار... كانت لدينا شجرة جمّيز... " أنا لا أعرف ما هو الجمّيز... إنه نوع من الأشجار... لا أعرف ما هو، ولكن الشجرة كانت هناك، وقد تحدثوا عن أشجار الموز، وعن سقي أشجار البرتقال والموز... كانوا يوظفون عمالا لكي يعملوا في الحقول ولكي يقوموا بالري والصيانة. كانت لديهم مضخة، فيها مضخات ضخمة تستخرج الماء من الأرض... لربما كانت هذه المضخة تعمل بمحرك بخاري حتى... لست متأكدا... وكان فيها حزام ضخم يدور ويدير معه أمورًا أخرى. كانت تلك مضختهم. كانت لدينا شظايا من النوادر والقصص..."

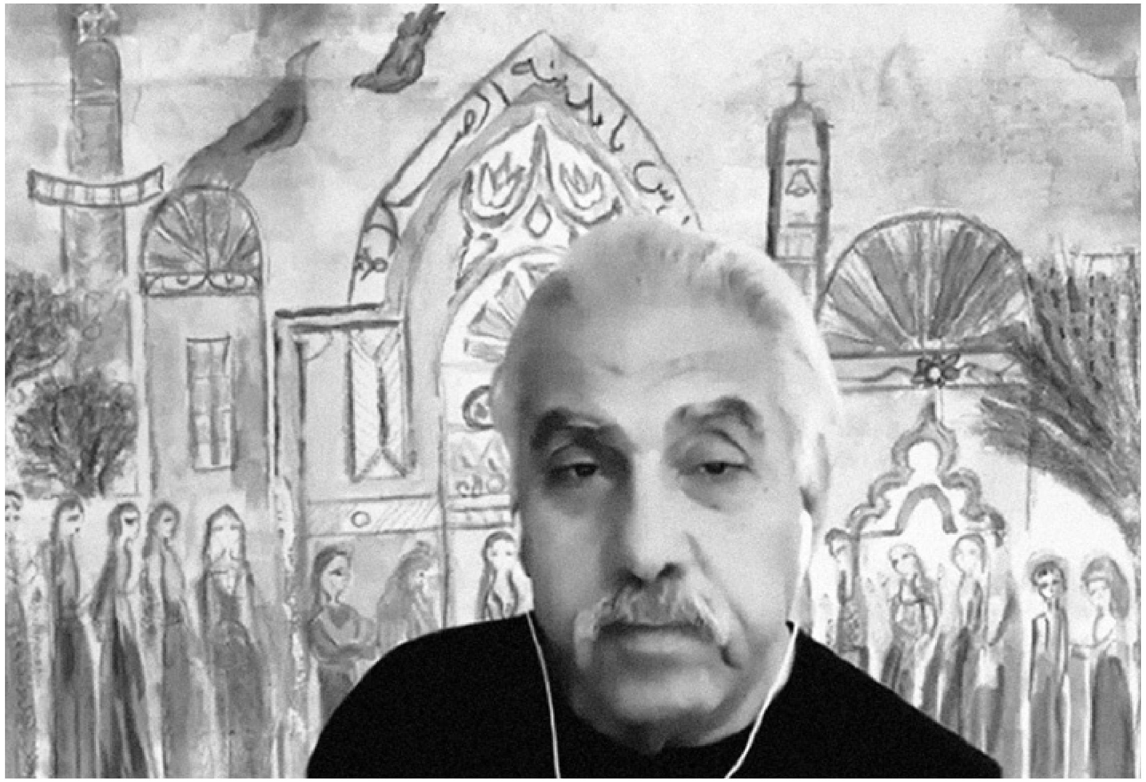

▲

فيصل صالح عبر محادثة زوم
تصوير چاي شاليف

פייס̄ל ס̄אלח בשיחת זום
צילום: גיא שלו

האוכל שלהם היה מהשדה היו אוכלים ח'וביזה, חמצוצים מבושלים וכל מיני דברים. והיה להם כמובן תרנגולות והיה להם משק בית וסיפקו את הצרכים שלהם. בבית של אבא בסלמה היה לנו גם כן מאפייה, מאפייה קטנה שאנשים היו באים לעשות שמה... מאפיה פרטית כזאתי שאנשים... השכנים, הרי בזמן הזה השתמשו בהכל בשיתופיות."

פייס̄ל: "אמא שלי הייתה אומרת "פי־לבלד (בכפר) היה לנו זה והיה לנו אחרת, והיו לנו את כל העצים האלה... והיה לנו ג'מייזה [שקמה]..." אני לא יודע מה זה... זה סוג של עץ... אני לא יודע מה זה אבל זה היה שם, והם דיברו על הבננות, ועל ההשקיה של התפוזים, והבננות. הם היו שוכרים עובדים שיעבדו בשדות וכדי שיעשו את ההשקיה והאחזקה. היה להם בית־משאבה, ובו משאבות גדולות ששאבו את המים מהאדמה... אולי זה היה אפילו עם מנוע קיטור... אני לא בטוח... והייתה להן חגורה גדולה שהייתה מסתובבת ומסובבת דברים אחרים, זה היה בית המשאבה שלהם. היו לנו חתיכות של אנקדוטות וסיפורים..."

עלי: "אבא שלי סיפר לי שהיה שם בית קפה אחד והיה שם מסגד גדול, שעד היום הזה קיים המסגד הזה. שהמסגד שימש מקום מפגש של אנשים, אנשים נפגשו שמה והתפללו חמש פעמים ביום.

علي: "أخبرني والدي أنه كان هناك مقهى واحد، وكان هناك مسجد كبير. هذا المسجد موجود حتى اليوم. وقال لي بأن المسجد كان مكان التقاء الناس، هنالك التقوا وصلّوا خمس مرات في اليوم. كان الأمر يشبه حدثًا ثقافيًّا واجتماعيًّا. وغير ذلك، كانت الحياة تسير على هذا النحو، كان كل إنسان يعود إلى منزله في الساعة 5 أو 6. هذا كل شيء. كانت الحياة على هذا النحو هناك. بالنسبة للحياة الثقافية، لم تكن هناك حياة ثقافية تقريبًا..... كانت يافا هي المكان الذي يذهبون إليه، من كان يرغب بمشاهدة السينما كان يأتي إلى هنا. كانت شركة باصات في سلمة، إلى جانب شركة عربات تجرها أحصنة في يافا القديمة وهي كانت تعمل في النقل أيضًا. في المكان الذي يوجد فيه دوار الساعة، كانت عربات الأحصنة هناك وكانت تنقل الناس. كما لو كانت سيارات أجرة. لكن غالبية الناس ركبوا على الحمير".

بوصفهما ابنين متأخرين لأبوين مسنّين، يبذل كلّ من فيصل وعلي جهودًا لدراسة تاريخ عائلتيهما، وهما يستعينان بالمستندات، والوثائق، والمواد المصورة:

فيصل : " كانت سلمة تشبه بلدة أكثر مما هي قرية، لأنها كانت كبيرة، كانت هنالك الكثير من العائلات والناس. كان لوالدي أراضٍ، كانت لديهما بيارات برتقال وحقول موز، وقد اشتغلوا كثيرًا في التصدير. في معرض داخل المتحف[10] يوجد جواز السفر البريطاني الخاص بوالدي، وبطاقة هويته أيضًا، كل من كانوا في فلسطين كانوا ملزمين بأن يحملوا بطاقات هوية. فإن لم تكن تحملها، كنت ستعتقل. هاتان الوثيقتان معروضتان، وعلى ظهر بطاقة الهوية كان مكتوبًا "حكومة فلسطين" بالعربية، والإنجليزية، والعبرية. وكذلك الأمر مع جواز السفر. وإلى جانب ذلك، لدينا كرّاس مكتوب بخط اليد كان ملكًا لوالدي. كان كان ذلك دفتر الفواتير، كان يطلق على هذا الكراس اسم "حساب البيارة"، وفيها سجّلت جميع الأمور التي دفع ثمنها، كل من كان مدينًا له بالمال، وجميع التحويلات الماليّة والصفقات. إنه كراس صغير، ما بين 40-30 صفحة مكتوبة بخط اليد ومليئة بالمعلومات."

علي: " كنت أحاول العثور على شيء ما، كراسة صغيرة ما. كان والدي تاجرًا للأبقار، وقد كتب في هذا الدفتر عدد رؤوس الأبقار التي باعها للتجار اليهود من حي هتكفا. وكان يملك نحو 40 رأس بقر، قام بتسليمها للتجار في حي هتكفا. وبعد قيام الدولة رفضوا تسديد ثمنها".

يشار إلى اسم شركة باصات سلمة مرارًا وتكرارًا في الشهادات المتعلقة بالحياة في سلمة. كانت الشركة الكبيرة التي يملكها سكان سلمة تمثّل لجيل الأطفال أهمّيّة سلمة في حيّز يافا بوصفها مركزًا اقتصاديا ونقطة رابطة بين بلدات المنطقة.

فيصل: "كان والدي يملك سيارة كرايزلر. وكان شريكًا في شركة الباصات التي كان اسمها 'شركة باصات سلمة'. وعمليًّا، قالت سيدة عبر موقع انستغرام، وهي من سلمة في الأصل، بأن والدها أيضًا كان يملك أسهما في شركة باصات سلمة، وقد أرسلت لي نسخة من شهادة السهم التابعة للشركة، وحينما اطلعت عليها، رأيت توقيع والدي. لذلك، كان والدي واحدًا من أصحاب الشركة، وكان عضوًا في مجلس إدارتها وكان يوقع على شهادات الأسهم. لم أصدق ذلك ..... [يضحك] أريتها توقيعه على جواز سفره وكان التوقيعان متشابهين. إذًا، كان شريكا في هذه الشركة حتى النهاية. وقد كانت شركة مهمة، إذ

מין אירוע תרבותי כזה וחברתי. מעבר לזה גם החיים היו ככה, בשעה 5-6 כל אחד נכנס לבית שלו. זה הכל, זה החיים שמה. חיי תרבות כמעט לא היו חיי תרבות... יפו היה המקום שאליו היו באים, מי שרצה ללכת לראות קולנוע היה בא לפה. הייתה חברת אוטובוסים בסלמה והייתה גם חברת כרכרות ביפו העתיקה שהייתה גם מובילה. איפה כיכר השעון, שם עמדו כרכרות והיו מובילים את האנשים. כמו טקסי. אבל רוב האנשים רכבו על חמורים.”

כבני זקונים, גם פייסַל וגם עלי עושים מאמצים ללמוד את תולדות משפחותיהם, ונעזרים גם במסמכים, תעודות, וחומר מצולם:

פייסַל: ”סלמה היה יותר עיירה מכפר, כי זה היה גדול, היו הרבה משפחות ואנשים. להורים שלי היו אדמות, היו להם פרדסי תפוזים ומטעי בננות, והם עסקו הרבה ביצוא. בתצוגה במוזיאון[11] יש לי את הדרכון הבריטי של אבי, וגם את תעודת הזהות, לכולם בפלסטין הייתה חייבת להיות תעודת זהות. אם לא הייתה לך הייתה נעצר. שני המסמכים האלו בתצוגה ובגב תעודת הזהות כתוב ממשלת פלסטין בערבית, אנגלית ועברית. וכך גם עם הדרכון. בנוסף, יש לנו חוברת כתובה בכתב יד שהייתה שייכת לאבי. זו הייתה מחברת החשבונות, קראו לזה חסאב אל־ביארה (ביארה זה פרדס תפוזים), ומצוין בזה כל הדברים עליהם שילם, אנשים שהיו חייבים לו כסף, וכל ההעברות והעסקאות. זו חוברת קטנה, 40-30 עמודים בכתב יד מלא במידע.”

עלי: ”ניסיתי למצוא משהו, איזו חוברת קטנה. אבא שלי היה סוחר בקר, ובתוך הספר הזה רשם את מספר ראשי הבקר שמכר לסוחרים יהודים משכונת התקווה. והיו לו כ־40 ראשי בקר, שמסר אותם לסוחרים בשכונת התקווה. ואחרי קום המדינה סירבו לשלם לו תמורתם.”

חברת האוטובוסים של סלמה מצוינת שוב ושוב בעדויות על החיים בסלמה. החברה הגדולה שהייתה בבעלות תושבי הכפר מסמנת עבור דור הילדים את חשיבותו במרחב יאפא כמוקד כלכלי ונקודה מחברת בין ישובי האזור.

פייסַל: ”לאבי הייתה מכונית, מכונית קרייזלר שהייתה בבעלותו. והוא היה שותף בחברת אוטובוסים שנקראה ’חברת האוטובוסים של סלמה’. למעשה, לאחרונה מישהי באינסטגרם, מישהי מסלמה, אמרה שלאביה היו גם מניות בחברת האוטובוסים של סלמה, והיא שלחה לי עותק של תעודת המניה של החברה, וכשהסתכלתי עליה, היה עליה את חתימתו של אבי. אז אבי היה אחד מהבעלים, והוא היה חבר בדירקטוריון והוא היה חותם על תעודות מניה. לא האמנתי לזה... [צוחק] הראיתי לה את החתימה שלו על הדרכון והן היו זהות. אז הוא היה שותף בחברה הזו עד הסוף. וזו הייתה חברה משמעותית, היו להם קווים מסלמה ליאפא, ומסלמה ללוד ולאל־ח׳ירייה, ואל־עבאסיה, וכל העיירות הקרובות.”

כחלק מהמורשת של החיים בסלמה מוזכרת גם ההתנגדות לקולוניזציה הציונית של פלסטין.

פייסַל: ”אבי היה חבר בארגון פארה־מיליטארי שנקרא נג׳אדה [نجادة], זה התחיל כתנועת נוער אבל זה היה בעיקר כדי לארגן נוער פלסטיני ולהכין אותם להגן על הכפרים. ראש הארגון

◄

خريطة خطوط الباصات الخاصة بشركة سلمة للباصات، سنوات الأربعينيات

يظهر لدى : LeVine (2005), 143

מפת קווי האוטובוס של חברת האוטובוסים "סלמה", שנות ה־40

מופיע אצל: LeVine (2005), 143

كانت لديها خطوط تصل ما بين سلمة إلى يافا، ومن سلمة إلى اللد والخيرية والعباسية وجميع البلدات المجاورة".

كما يتكرر ذكر مقاومة استعمار فلسطين، في إطار الحديث عن نمط الحياة في سلمة.

فيصل: "كان والدي عضوًا في ميليشيا شبه عسكرية يطلق عليها اسم النجّادة، بدأت كحركة شبابية ولكنها كانت تهدف في الأساس إلى تنظيم الشباب الفلسطيني وتهيئته للدفاع عن القرى. كان رئيس هذه المنظمة اسمه محمد هواري، من الناصرة، وقد كان صديقًا مقربًا من أبي، وكان هو الزعيم القطري لحركة النجادة. كانت حركة النجادة على خلاف مع الحاج أمين الحسيني، ولم يحب الحاج أمين الحسيني وجود منظمة كبيرة متعاظمة، لذا فقد شكل تنظيمًا منافسًا أطلق عليه اسم الفتوّة، وجلب أشخاصًا للانضمام إليه. لم يكن الحاج أمين الحسيني إنسانًا..... كما هو حال بعض الزعماء الفلسطينيين، كان اهتمامه منصبًّا بشكل أساسي على تأثيره وقوته، لا على حالة الفلسطينيين ومستقبل فلسطين، لأسفنا [...] إن كنت تنظر إلى جواز سفر والدي، سترى **32** صفحة مليئة بالأختام، المعابر الحدودية إلى مصر، بضع مرات إلى لبنان، سوريا، الأردن، جيئة وذهابًا، جيئة وذهابًا. كان ضالعًا مع بضعة فلسطينيين آخرين في الوفود التي تلتقي بالزعماء العرب لمحاولة طلب المساعدة والدعم من الدول العربية، لإسناد الفلسطينيين، لتوفير السلاح لهم لكي يتمكنوا من الدفاع عن أنفسهم، والمساعدة الاقتصادية. لكن غالبية هذه المهمات قد فشلت، لم يحصلوا أبدًا على مساعدة من الدول العربية، وضاع

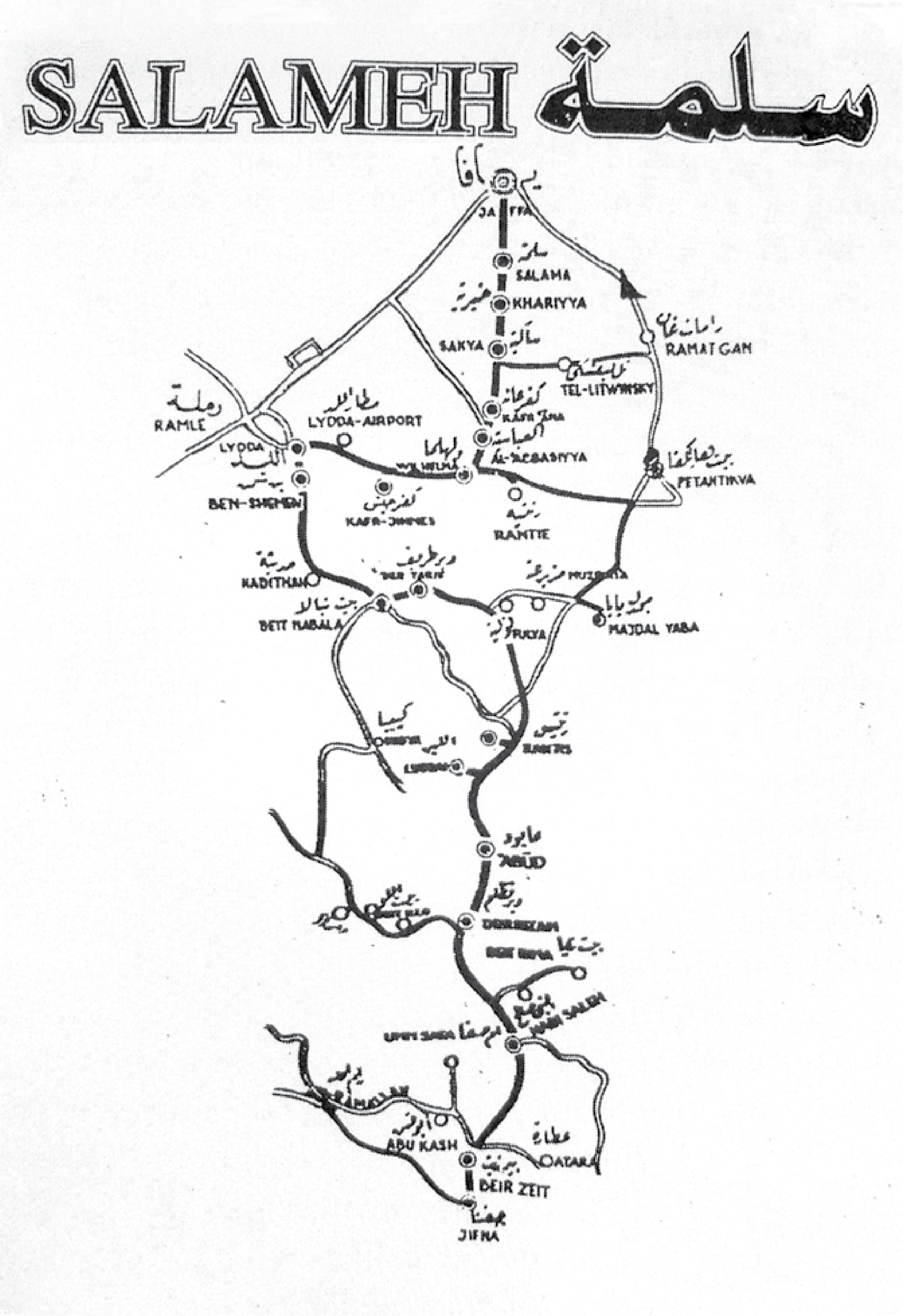

"لقد رأيت هذا الحزن لمدة خمس دقائق أثناء زيارتي لسلمة. أنا لا أعرف ما الذي كان والداي يفكران به على مدار سنوات طويلة، ابتداءً من سنة 48 وحتى توفيا. لم أتخيل أبدًا كم كان الأمر صعبًا. وهذا هو الثمن الأصعب بالنسبة للفلسطينيين. الأسى النفسي. لا يمكن تعويض ذلك".

كل شيء سدى. ولكن جواز سفر أبي فيه إثبات بأنه قد سافر إلى هناك".

قصص التهجير من سلمة محفورة في قلبي فيصل وعلي اللذين ولدا للعائلتين المهجرتين

علي: " حينما غادر الجميع، ظلّوا وحيدين تقريبا... باستثناء القلائل الذين ظلوا. غالبية من تركوا قطعوا الحدود. أمّا أبي فأراد العودة إلى سلمة، ولكن عندما لم يعد بإمكانه العودة إليها، والشقق هنا [في يافا] كانت مهجورة، دخل إلى هذه الشقة. هذا ما كان يحصل آنذاك: كنت تفتح شقة وتدخل إليها".

چاي: "هل جاء أولا لوحده للبحث عن شقة؟"

علي: "لا... لقد أخذها فورًا... جلب العربة، وضع كل أملاكه، وأتى إلى هنا. من دون أن يعرف إلى أي بيت سيدخل. لقد كانت الكثير من الشقق هنا. لقد بلغ عدد سكان يافا وقتها نحو 120 ألف نسمة، ومن ظل منهم كان تقريبا 4000 نسمة، لذلك كانت هنالك الكثير من الشقق الفارغة هنا. وقد شاء حظنا أن نعيش في هذه الشقة بالصدفة".

چاي : "كان من ضمن القلائل الذين ظلوا... فكيف حصل أن الجميع قد تركوا البلد"؟

علي: "كانت حرب، كان إطلاق رصاص، كانت حرب حقيقية... وقد خشوا من أن يحصل قتل، وأن تحصل مثل هذه الأمور... لذلك فقد هجروا البلدة".

چاي: "لماذا ظلّ والدك حتى النهاية"؟

علي: " والدي كان بسبب الصديق الذي كان لديه، اعتقد أنه قادر على البقاء طيلة الوقت، البقاء، والبقاء، إلى أن أدرك أنه ما من أمل، وأن الجميع قد تركوا، وحين حصل ذلك، لم يهجر باتجاه الأردن، بل ذهب إلى يافا".

چاي: "هل قال لك لماذا اختار يافا"؟

علي: " قال لي : أنا لن أتمكن من العيش هناك في بلد لا أعرفها"

چاي: "رغب، إذًا، بالبقاء في مكان قريب، يعرفه"

علي: "نعم".

أدّى النزوح إلى تشتيت مجتمع سلمة المتماسك في جميع أرجاء العالم، وأدى إلى تقسيم العائلات.

فيصل: " ليست هذه قصة فريدة بأية صورة. إنها قصة كل عائلة فلسطينية. لم نسكن في مخيم لاجئين لأن والدي لم يرغب... لقد رغب بحمايتنا وأن نسكن في أحياء أفضل، ولكن الكثير من الفلسطينيين قد وجدوا أنفسهم في مخيمات لاجئين، وهم لا يزالون

"אני ראיתי את הצער הזה רק לחמש דקות בביקור בסלמה. אני לא יודע מה היה במחשבותיהם של ההורים שלי במשך שנים ארוכות מ־48 ועד שמתו. מעולם לא דמיינתי כמה קשה זה. וזה המחיר הכבד ביותר עבור פלסטינים. הצער הנפשי. אי אפשר לשים על זה תג מחיר."

הזה היה מוחמד אל־הווארי, שהיה מנצרת, והוא היה חבר טוב של אבי והוא היה המנהיג הארצי של תנועת הנג'אדה. תנועת הנג'אדה הייתה בחוסר הסכמה עם חאג' אמין אל חוסייני, וחאג' אמין אל־חוסייני לא אהב את זה שיש ארגון שגדל ונהיה חזק אז הוא הקים ארגון מתחרה שנקרא פותוה [فتوّة] והביא אנשים להצטרף אליו. חאג' אמין אל־חוסייני לא היה אדם... כמו חלק מהמנהיגים הפלסטינים הוא היה עסוק בעיקר בהשפעה ובכוח שלו, ולא במצבם של הפלסטינים ועתידה של פלסטין, לצערנו [...] אם אתה מסתכל על הדרכון של אבי אתה רואה 32 דפים מלאים בחותמות, מעברי גבול למצרים, כמה פעמים ללבנון, לסוריה, לירדן, הלוך וחזור, הלוך וחזור. הוא היה מעורב, עם עוד כמה פלסטינים, במשלחות לפגוש מנהיגים ערבים ולנסות להשיג מהם סיוע ועזרה מהמדינות הערביות כדי לתמוך בפלסטינים, לספק להם נשק להגן על עצמם, ועזרה כלכלית. אבל רוב המשימות האלו נכשלו, הם מעולם לא קיבלו עזרה מהמדינות הערביות והכל הלך לטמיון. אבל בדרכון שלו יש את התיעוד שהוא נסע לשם."

סיפורי העקירה מסלמה חקוקים בלבם של פייסל ועלי שנולדו למשפחות המגורשות.

עלי: "כשכולם נטשו, כמעט נשארו לבד... כמעט אחרונים נשארו. מרביתם נטשו מעבר לגבול. ואז אבא, מאחר שחשב, בהתחלה, לחזור לסלמה, אבל כבר לא יכול היה לחזור, אז פה [ביאפא] הדירות היו נטושות אז הוא נכנס לדירה הזו. ככה זה היה... אתה פותח דירה ונכנס אליה."

גיא: "הוא בא קודם לבד לחפש דירה?"

עלי: "לא... ישר לקח... הביא את העגלה, שם את כל הרכוש, ובא לפה. בלי לדעת לאיזה בית הוא ייכנס. הרי פה היו המון דירות. יפו הייתה קרוב ל 120 אלף איש, נשארו רק בערך 4000 אז היו המון דירות ריקות פה. במקרה נפלנו לפה."

גיא: "הוא נשאר מהאחרונים... איך קרה שכולם עזבו?"

עלי: "הייתה מלחמה, היו יריות, הייתה ממש מלחמה... פחדו שיהיה רצח שיהיה זה... אז נטשו."

גיא: "למה אבא נשאר אחרון?"

עלי: "אבא בגלל החבר שהיה לו אז חשב להישאר כל הזמן, להישאר, להישאר עד שראה שאין תקווה, שכולם נטשו, אז גם לא נטש לעבר ירדן, הוא נטש ליפו."

هناك حتى الآن. أعمامي، أحدهم يقطن في مخيم لاجئين قرب أريحا اسمه مخيم النويعمة، والآخر يقطن في مخيم رفيديا للاجئين قرب نابلس، وهنالك آخر يسكن في مخيم عين بيت الماء للاجئين الموجود قرب نابلس أيضًا، وهنالك آخر في مخيم بلاطة للاجئين. لا تزال جميع هذه المخيمات قائمة. كان لدى أمي أخ يسكن في مخيم عسكر للاجئين قرب نابلس أيضًا. هذا مدهش! كيف أنّ أمرًا لم يتغير حقًّا، سوى أن الأعداد تضاعفت. هنالك الملايين من الفلسطينيين الآن".

چاي: "هل هنالك علاقات مع جميع أبناء العائلة الممتدة وأبناء سلمة"؟

فيصل: "ليس حقًّا، فنحن جميعًا مشتتون في المنفى... وهنالك أشخاص من قرى مختلفة في كل مكان، فإذا كنت تلتقي فلسطينيًّا فإنك تكتشف من أين هم، نطلق على ذلك اسمfrom from، تعني from الأولى: من أين أنت الآن؟ ، أما from الثانية فتعني: من أين أنت قبل ذلك؟. وعندها تكتشف أنهم موجودون في كل مكان".

بوصفهما ابنين متأخرين لأبوَين مسنَّين ولدا بعد التهجير، قامت عائلتا كلّ من علي وفيصل باصطحابهما لرؤية سلمة.

چاي: "من ضمن كل ما حدّثوك عنه، كيف كنت تتخيل سلمة"؟

فيصل : "فهمت أن الأمور كانت جيدة جدا آنذاك، ولكن لم تكن لدي فكرة كيف كان الوضع في الحقيقة ، لذلك كنت فضوليًّا حينما ذهبنا إلى هناك سنة ٦٨ لكي نتفرّج. وما رأيته لم يكن يبدو جيدًا. كان ذلك حيّا سيّئًا من أحياء تل أبيب... حي فقر مهدّم... لم يكن ذلك ما تخيلته. وبالطبع حصل ذلك على ما يبدو بعد تدهور المكان على مدار ١٧ سنة وأكثر. والآن نحن بعد 72 عامًا من النكبة... الزمن يمرّ بسرعة لا يمكن تخيّلها".

"سنة 1968، بعد حرب الـ 67، حينما كنت في الضفة الغربيّة، ذهبت مع والديّ لزيارة سلمة. أخذنا آنذاك سيارة أجرة من رام الله، وخلال 40 دقيقة من السفر وصلنا. كان والداي هناك لمدة 5 دقائق ولكن ببساطة لم يعد بإمكانهم البقاء هناك. كان عليهما الذهاب. كانوا يفيضون بالمشاعر. ولم نعد إلى هنالك بعد تلك المرة أبدًا".

چاي: "هل رأيتم منزلكم، أم أنه كان مهدوما"؟

فيصل : "لم يكونوا قادرين على رؤية منزلهم. لقد رأوا المسجد، وكان هنالك موقع ديني يسمى وقف سيدي سلمة، رأيناه. جلنا بالنظر قليلا حولنا. كان هناك حجر يوضع عادة فوق بئر، مثقوب في وسطه..... كان هناك حجر كهذا... ملقًى على جانب الطريق، لم يكن بإمكانهم ببساطة رؤية ذلك. لم يكن بإمكانهم، من ناحية عاطفية، أن يبقوا هناك، وقد تركنا المكان بسرعة ولم نعد إلى هناك بعد تلك المرة أبدا".

نظرًا لأن عائلة عليّ لم تقم أبدا بالذهاب إلى منطقة لا تقع تحت سيطرة إسرائيل، فلم يكن بالإمكان مصادرة منزلهم في سلمة بموجب "قانون أملاك الغائبين". ومع ذلك، فإنّ ظروفًا فريدة أدّت إلى استعادتهم لملكية منزلهم، لفترة محدودة إلى أن تمّت مصادرته لأسباب أخرى. في تلك الفترة قام علي بزيارة بيت عائلته:

علي: "كيف عدنا أصلا إلى سلمة؟ لقد أقامت عائلة من [اليهود المهاجرين] اليمنيين في منزلنا في سلمة، حتى أني لا زلت أتذكر اسم العائلة، عائلة أفدار، وكانوا يدفعون مالا لـ[شركة] عميدار [الحكومية للإسكان] بوصف البيت من أملاك الغائبين. إلى أن

גיא: "הוא סיפר לך למה יפו?"

עלי: "הוא אמר אני לא אוכל לחיות שם בארץ שאני לא מכיר אותה"

גיא: "רצה להישאר קרוב, במקום שהוא מכיר"

עלי: "כן."

העקירה פיזרה את הקהילה המגובשת של סלמה בכל רחבי העולם ופיצלה משפחות.

פייסַל: "זה לא סיפור ייחודי בשום אופן, זה סיפור של כל משפחה פלסטינית בעיקרון. לא גרנו במחנה פליטים כי אבי לא רצה... רצה להגן עלינו ושנגור בשכונות טובות יותר אבל הרבה פלסטינים מצאו את עצמם במחנות פליטים והם עדיין שם עד עכשיו. הדודים שלי, אחד גר במחנה פליטים ליד יריחו שנקרא אל-נוויעמה, ואחר גר במחנה פליטים רפידיה, ליד שכם, ואחר היה במחנה פליטים עין בית אלמאא' גם ליד שכם, ואחר במחנה פליטים בלאטה. כל המחנות האלו עדיין קיימים. לאמי היה אח שגר במחנה פליטים עסכר גם ליד שכם. זה מדהים איך כלום לא השתנה באמת, רק המספרים גדלו. יש מיליונים של פלסטינים עכשיו."

גיא: "יש קשרים עם כל המשפחה המורחבת והקהילה מסלמה?"

פייסַל: "לא ממש. אנחנו כולנו מפוזרים בגלות... ויש אנשים מכפרים שונים בכל מקום, אז אם אתה פוגש פלסטינים אתה מגלה מאיפה הם. אנחנו קוראים לזה from from ה-from הראשון זה מאיפה אתה עכשיו, וה-from השני זה מאיפה אתה מלפני כן. ואז אתה מגלה שהם בכל המקומות."

כילדי הזקונים שנולדו לאחר הגירוש, משפחותיהם של עלי ופייסַל לקחו אותם לראות את סלמה.

גיא: "מכל הדברים שסיפרו לך, מה היה הדמיון שלך של סלמה?"

פייסַל: "הבנתי שאמרו כמה טוב היה אבל לא באמת היה לי מושג לגבי איך זה היה, אז הייתי סקרן כשהלכנו לשם ב-68 לראות. ומה שראיתי לא נראה טוב. זו הייתה שכונה רעה של תל אביב... שכונת עוני הרוסה... לא מה שדמיינתי שזה יהיה. כמובן שזה כנראה אחרי שהמקום התדרדר לאורך תקופה של 20 שנה ויותר. ועכשיו אנחנו 72 שנים אחרי הנכבה... לא ייאמן איך הזמן עבר."

"ב-1968, אחרי מלחמת 67, כשהייתי בגדה המערבית, הלכתי עם ההורים שלי לבקר את סלמה. אז לקחנו מונית מרמאללה ותוך 40 דקות נסיעה היינו שם. ההורים שלי היו שם למשך 5 דקות והם פשוט לא היו יכולים להישאר שם. הם היו חייבים לעזוב. הם היו מוצפים רגשית. ומעולם לא חזרנו לשם שוב."

גיא: "ראיתם את הבית שלכם, או שהוא היה הרוס?"

פייסַל: "הם לא היו יכולים לראות את הבית שלהם. הם ראו את המסגד, ויש אתר דתי שנקרא ווקף [הקדש] סידי [אדוני] סלמה, ראינו אותו. הסתכלנו קצת בסביבה. הייתה אבן שבדרך כלל יושבת על גבי באר, עם חור באמצע... הייתה שם אחת כזו... עומדת בצד הדרך, הם פשוט לא היו יכולים לראות את זה. מבחינה רגשית הם לא היו יכולים להיות שם, ועזבנו מהר ומעולם לא חזרנו לשם."

מכיוון שמשפחתו של עלי מעולם לא עזבה לשטח שאינו בשליטת מדינת ישראל, לא ניתן היה להפקיע את ביתם בסלמה בשם "חוק נכסי נפקדים". בכל זאת, רק נסיבות מיוחדות הובילו לכך שקיבלו שוב בעלות על ביתם, אך רק לתקופה

"الدولة هي التي قامت بالمصادرة، فما الذي بإمكانك أن تفعله؟ مهما فعلت، مهما ذهبت إلى المحكمة، فإنك ستخسر القضية في نهاية المطاف. إن مثل هذه القضايا المتعلقة بالأراضي التابعة للعرب، فإن الخسارة مؤكّدة في المحكمة. لا يمكن المجادلة حول الأمر."

تشاجر الأب والابن وذهبوا إلى المحكمة، وعندها قال أبو العائلة، لحظة، لحظة، لحظة، لهذا المنزل صاحب يقطن في يافا، هكذا انفتح الباب وعاد أبي وبدأ بتلقي إيجار منزله منهم".

چاي: "وأين هو هذا المنزل الآن"؟

علي: " لا أتذكر بالضبط. كان هذا المنزل قائمًا حتى قبل بضع سنوات. إنه في محيط المسجد، في محيط المسجد كانت هنالك مقبرة إلى الشمال، وإلى الجنوب أيضًا كانت هنالك مقبرة. في الموضع الذي توجد فيه المقبرة من هذه الناحية، خلفها بـ 30 مترًا إلى اليمين، هنالك درب ما يفضي إلى الشارع الرئيسي، المنزل إلى يمين ذلك الدرب".

چاي: "إذًا عاشوا هناك لوقت طويل وكانوا يدفعون لكم إيجار المنزل"؟

علي: "إلى أن قامت دائرة أراضي إسرائيل بمصادرة المنطقة بأسرها للصالح العام"

چاي: "ولم يقل أبوك ولا مرّة بأنه إن كان منزلي هناك، فإننا سنعود إليه"؟

علي: "كلا، كان هناك من يسكنون في ذلك المنزل. لم يكن بالإمكان إخراجهم، لقد صاروا مستأجرين محميّين، من دون أن يدفعوا قرشا".

چاي: "ماذا عن عميدار، ألم يفتعلوا مشاكل"؟

علي: " لم تحدث أية مشاكل لأن المنزل كان مسجّلا في الطابو. ومقابل ذلك، شقّتنا التي في سكنة درويش، قام والدي بشراء شقتنا ولديه جميع الوصولات، ولكن بسبب الأحداث لم يتمكنوا من تسجيلها في الطابو، ولذلك لم تعترف المحكمة بالأمر بعد 48 رغم وجود عقد ووصولات وإثباتات بأنه قد دفع، ورغم وجود كل الوثائق".

چاي: "حينما صادروا الأرض في سلمة، ماذا قال والدك"؟

علي: "لم يكن والدي على قيد الحياة آنذاك".

چاي: "ماذا عنكم"؟

علي: "الدولة هي التي قامت بالمصادرة، فما الذي بإمكانك أن تفعله؟ مهما فعلت، مهما ذهبت إلى المحكمة، فإنك ستخسر القضية في نهاية المطاف. إن مثل هذه القضايا المتعلقة بالأراضي التابعة للعرب، فإن الخسارة مؤكّدة في المحكمة. لا يمكن المجادلة حول الأمر".

چاي: "متى توفي والدك"؟

علي: "توفي والدي سنة 69، وقد توفيت أمي قبل ذلك بسنة بالضبط".

چاي: "هل كنتم تذهبون لزيارة سلمة"؟

علي: "كان أبي يذهب إلى هناك بين الفينة والأخرى، وقد أخذني ذات مرة، أتذكر ذات مرة أن نظام

מוגבלת עד שהופקע מסיבות אחרות. בתקופה זו עלי ביקר בבית משפחתו:

עלי: "איך בכלל חזרנו לסלמה? בסלמה הבית שלנו, גרה בו משפחה של תימנים, אני זוכר את השם שלהם אפילו, משפחת אבדר, והיו משלמים כסף לעמידר בתור רכוש נפקד. עד שהאבא והבן הסתכסכו והיו בבית משפט, ואז האבא של המשפחה אמר רגע רגע רגע הבית הזה יש לו בעל בית הוא גר ביפו, ככה נפתחה הדלת ואבא שלי חזר והתחיל לקבל את השכירות שלו מהם."

גיא: "ואיפה הבית הזה עכשיו?"

עלי: "אני לא זוכר בדיוק, הבית הזה עד לפני כמה שנים היה קיים. זה באזור המסגד, באזור של המסגד היה בית קברות בכיוון צפון, ובכיוון דרום גם כן היה בית קברות. איפה שהבית קברות בצד הזה, מאחוריו ב־30 מ' מצד ימין, יש שביל כזה שהיה מוביל לכביש הראשי, אז מצד ימין."

גיא: "אז הרבה שנים חיו שם ושילמו לכם שכר דירה?"

עלי: "עד שמנהל מקרקעי ישראל הפקיע את כל השטח לצרכי ציבור"

גיא: "ואבא לא אמר אף פעם, אם הבית שלי אולי נחזור לשם חזרה?"

עלי: "אין, אנשים היו גרים שמה. לא יכול להוציא אותם. הם הפכו להיות דיירים מוגנים, מבלי לשלם גרוש."

גיא: "ועמידר לא עשו בעיות?"

עלי: "לא עשו בעיות כי זה היה רשום בטאבו. לעומת זאת הדירה שלנו בסכנת־דרוויש, אבא קנה אותה ויש לו את כל הקבלות אבל בגלל האירועים לא הספיקו לרשום אותו בטאבו, אז אחרי 48 בית המשפט לא הכיר בזה למרות שיש חוזה ויש קבלות

"המדינה הפקיעה, מה תעשה? מה שלא תעשה... או תלך לבית משפט, בסופו של דבר אתה תפסיד. אם יש נושא כזה של אדמה ששייכת לערבים זה הפסד בטוח בבית משפט. על זה אין ויכוח"

שהוא שילם ויש הכל."

גיא: "כשהפקיעו את האדמה בסלמה מה אבא אמר?"

עלי: "אבא כבר לא היה בחיים."

גיא: "ואתם?"

עלי: "המדינה הפקיעה, מה תעשה? מה שלא תעשה... או תלך לבית משפט, בסופו של דבר אתה תפסיד. אם יש נושא כזה של אדמה ששייכת לערבים זה הפסד בטוח בבית משפט. על זה אין ויכוח."

גיא: "מתי אבא נפטר?"

עלי: "אבא נפטר בשנת 69, ואמא נפטרה שנה בדיוק לפניו."

גיא: "הייתם הולכים לבקר בסלמה?"

עלי: "אבא מדי פעם... לקח אותי פעם, פעם אני זוכר שמערכת הביוב התקלקלה אז הוא בתור בעל הנכס היה צריך לשפץ את זה, אז אני ואבא הלכנו לשם, יותר נכון נסענו לשם. כבר היה אוטובוס לשם. ואבא סידר להם את צנרת הביוב."

גיא: "אבא הכיר שם חלק מהאנשים?"

الصرف الصحي قد تعطل، ولذا فقد تعين عليه، بوصفه صاحب العقار، أن يصلحه، لذا ذهبنا أنا ووالدي إلى هناك، لقد سافرنا إلى هناك بالباص. كان باص يوصل إلى هناك. وقد قام أبي بإصلاح ماسورة المجاري لهم".

چاي: "هل كان والدك يعرف بعضًا من الناس هناك"؟

علي: "كلا، لم يكن يعرف أحدًا. كان يعرف شخصًا واحدًا يمنيًّا أتذكره... ذات يوم في طريق عودتنا حينما كنا عائدين إلى المنزل لكي نصل إلى الباص، وقف شخص على مدخل منزله، نظر والدي إليه، لقد عرفه، تصافحا، دعانا للدخول إلى المنزل، دخلنا إلى منزله، احتسينا القهوة أو الشاي، ما أتذكره هو أننا واصلنا طريقنا للعودة".

چاي: "يهودي يمني؟"

علي: "كان يعرفه قبل 48، كان يسكن في [حي] هتكڤا".

ورث الأبناء، إلى جانب القصص الجيدة والسيئة، أيضًا الإحساس بالإجحاف والظلم الذي لحق بآبائهم وبهم.

فيصل: "على ضوء كل ما توجب عليهم فعله، نجحوا بصورة ممتازة، لقد نجحوا من ناحية قدرتهم على الصمود والحفاظ على الأسرة في الأوقات الصعبة... أشعر بأن ما اضطر أهلنا، فلسطينيي جيل النكبة، عيشه كان فظيعا. الأمر لا يتمثل فقط في التحدّيات الماديّة في الحياة والمصاعب الاقتصاديّة، لكنهم جابهوا الحزن، والتوتر النفسي الذي كان عليهم تحمّله، بسبب الظلم الذي تعرضوا له، وكونهم عاجزين عن الاهتمام بعائلاتهم والقيام بمسؤولياتهم. هذا الأسى النفسي كان لا يطاق بكل تأكيد. والكثير من الناس لا يتحدثون عن الأمر. ولكنني أعتقد... أنا أمنح أهلنا الكثير من الفضل لتمكنهم من البقاء في وجه هذه، لتمكنهم من عيشه، لكونهم أقوياء ونجحوا في الحفاظ على عائلاتهم. إن ثمن إقامة دولة إسرائيل هائل. وهو ثمن دفعه الفلسطينيون، من ناحية الحزن، ولو سعى أحدهم إلى تعويض ذلك، لكان الأمر يساوي تريليونات الدولارات. ربما ذات يوم ستضطر إسرائيل إلى تحمّل المسؤولية، وتضطر إلى تعويض هذا الألم والمعاناة لملايين الناس. سيضطرون إلى استجلاب بضعة خبراء اقتصاديين لكي يقدروا ذلك. سيأتي ذلك اليوم، لقد رأيت هذا الحزن لمدة خمس دقائق أثناء زيارتي لسلمة. أنا لا أعرف ما الذي كان والداي يفكران به على مدار سنوات طويلة، ابتداءً من سنة 48 وحتى توفيا. لم أتخيل أبدًا كم كان الأمر صعبًا. وهذا هو الثمن الأصعب بالنسبة للفلسطينيين. الأسى النفسي. لا يمكن تعويض ذلك".

[10] فيصل صالح هو مؤسس ومدير متحف فلسطين في كونيتيكت، الولايات المتحدة الأمريكية

עלי: "לא, לא הכיר. היה רק אחד תימני שאני זוכר... יום אחד בדרך חזרה כשהיינו חוזרים מהבית כדי להגיע לאוטובוס אז מישהו עמד בפתח הבית שלו, אבא שלי הסתכל עליו, הכיר אותו, לחצו ידיים, הזמין אותנו אליו הביתה, נכנסנו אליו הביתה, שתינו קפה, תה מה שאני זוכר ואחר כך המשכנו הלאה חזרה."

גיא: "יהודי תימני?"

עלי: "הכיר אותו מלפני 48, הוא היה גר בתקווה."

יחד עם הסיפורים, הטובים והרעים, ירשו הבנים גם את תחושת חוסר הצדק והעוול שנעשה להוריהם ולעמם.

פייסַל: "לאור כל מה שהיה עליהם לעשות הם הצליחו מאוד טוב, מבחינת זה שהם הצליחו להחזיק מעמד ולהחזיק את המשפחה ברגעים קשים... אני מרגיש שההורים שלנו, הפלסטינים של דור הנכבה, מה שהיה עליהם לעבור, זה איום. לא רק האתגרים הפיזיים של החיים, והקשיים הכלכליים, אבל הצער, והלחץ הנפשי שהיה להם לסבול, בגלל כל חוסר הצדק שנגרם להם, וזה שהיו חסרי אונים לדאוג למשפחות שלהם ולקיים את האחריות שלהם. והצער הנפשי הזה בטח היה בלתי נסבל. והמון אנשים לא מדברים על זה. אבל אני חושב... אני נותן להורים שלנו המון קרדיט על ששרדו את זה וחיו את זה והיו חזקים והצליחו להחזיק את המשפחות שלהם. המחיר של הקמת מדינת ישראל הוא ענק. וזה המחיר שפלסטינים שילמו, מבחינת צער נפשי, שאם מישהו ישים על זה תג מחיר, זה יהיה בטריליונים רבים של דולרים. שאולי יום אחד ישראל תצטרך לשאת באחריות, ותיתבע עבור הכאב והסבל של מיליוני אנשים. יצטרכו להביא כמה כלכלנים כדי להעריך את זה. היום הזה יגיע. אני ראיתי את הצער הזה רק לחמש דקות בביקור בסלמה. אני לא יודע מה היה במחשבותיהם של ההורים שלי במשך שנים ארוכות מ־48 ועד שמתו. מעולם לא דמיינתי כמה קשה זה. וזה המחיר הכבד ביותר עבור פלסטינים. הצער הנפשי. אי אפשר לשים על זה תג מחיר."

[11] פייסַל סַאלח הוא מייסד ומנהל מוזיאון פלסטין בקונטיקט, ארה"ב

"والمهم هو شقة جديدة وعصرية": سلمة بعد 1948

ميري مرمور حول منع العودة وإنشاء كفار شاليم

في الفترة التي أعقبت بشكل مباشر احتلال سلمة واستكمال إبعاد سكانها، وبعد الإعلان عن قيام دولة إسرائيل، واصلت الأذرع العسكرية والمدنية التابعة لليشوف الصهيوني العمل على السيطرة فعليًّا على الأراضي الفلسطينية، وعمليات الهدم واسعة النطاق للمنازل والبنى التحتية في البلدات المهجرة، والنهب المنظم لأملاك سكانها. مثل هذه الأفعال كانت وسائل مبكرة لمنع عودة الفلسطينيين إلى منازلهم أثناء القتال.

كانت السياسة الرسميّة تجاه مئات القرى والبلدان الفلسطينية التي تمّ احتلالها واضحة: لن يُسمح لأي فلسطينيّ طُرد أو غادر العودة إلى منزله. وإلى جانب الجهود المبذولة لمنع عودة اللاجئين، تم استكمال التطهير العرقي بواسطة عمليّتين أطلق عليهما بن غوريون اسم "المعالجة والإسكان". إذ تم تحويل ملكية عقارات الفلسطينيين لإدارة الوصيّ على أملاك الغائبين، وتم تحويل المنازل والأراضي للمستوطنين اليهود بناء على تقديرات لجنة كان فيها ممثلون عن الصندوق القومي اليهودي، وقسم الاستيطان، ودائرة الحسابات في الوكالة اليهودية.

تمت إعادة توطين سلمة في وقت مبكر من أيار (مايو) **1948**، حيث شجّعت دولة إسرائيل اللاجئين اليهود الهاربين من مناطق القتال على حدود يافا - تل أبيب إلى احتلال منازل في مناطق تمّ إخلاؤها من السكّان الفلسطينيين. وعلى مشارف انتهاء سنة **1948** بدأت الوكالة اليهودية في إسكان المهاجرين اليهود الذين وصلوا إلى البلاد، وعلى وجه الخصوص أولئك الآتين من اليمن، ولاحقا تم إسكان اليهود الآتين من كلّ من العراق وكردستان، وقامت ببناء برّاكيات في تلك المنطقة، ومساكن مؤقتة إلى جانب مباني القرية القديمة. ولدى فروغ دولة إسرائيل من إسكان الناس في منطقة سلمة التي تم إفراغها، لغرض منع سكانها الفلسطينيين من العودة والمطالبة بملكيّة منازلهم وأملاكهم، أهملت معالجة البنى التحتية المعيشيّة فيها، وفي الوقت ذاته منعت المستوطنين اليهود من بناء مساكن لأنفسهم. ومنذ سنوات الخمسينيّات، قام المفتشون العاملون لصالح

"והעיקר דירה חדשה ומודרנית": סלמה אחרי 1948

מירי מרמור על מניעת השיבה והקמת כפר שלם

בתקופה שמיד לאחר כיבוש סלמה והשלמת הגירוש של תושביו ותושבותיו ואחרי ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, זרועות צבאיות ואזרחיות של הישוב הציוני עסקו בהשתלטות בפועל על אדמות פלסטיניות, הריסה נרחבת של בתים ותשתיות בישובים המגורשים, וביזה מאורגנת של רכוש תושביהם. מעשים אלה היוו אמצעים מוקדמים למניעת שיבה של פלסטינים לבתיהם בשוך הלחימה.

המדיניות הרשמית בנוגע למאות הכפרים והישובים הפלסטינים שנכבשו היתה ברורה: אף פלסטיני שגורש או עזב לא יורשה לחזור לביתו. לצד המאמצים למניעת השיבה של הפליטים, הטיהור האתני הושלם באמצעות שתי פעולות שבן גוריון כינה "עיבוד ויישוב". נכסי הפלסטינים הועברו לניהול האפוטרופוס לנכסי נפקדים, הבתים והקרקעות הועברו לידי מתיישבים יהודים לפי שיקולי ועדה שישבו בה נציגים של הקרן הקיימת, מחלקת ההתיישבות, והגזברות של הסוכנות היהודית.

אכלוסו מחדש של סלמה החל כבר במאי **1948**, אז מדינת ישראל עודדה פליטים יהודים מאזורי הקרבות בגבול יפו־תל אביב לתפוס בתים באזורים שרוקנו מתושבים פלסטינים. לקראת סוף **1948** החלה הסוכנות היהודית לשכן בסלמה מהגרים יהודים שהגיעו ארצה, בעיקר מתימן, ובהמשך גם מעיראק וכורדיסטן, ובנתה לשם כך צריפים ומגורים ארעיים לצד המבנים הוותיקים של הכפר. משסיימה מדינת ישראל ליישב את סלמה המרוקן כדי למנוע מתושביה הפלסטינים לחזור ולתבוע בעלות על בתיהם ורכושם, היא זנחה את הטיפול בתשתיות המחיה, ובו בעת אסרה על המתיישבים היהודים לבנות בעצמם. כבר במהלך שנות החמישים, פקחים שפעלו מטעם האפוטרופוס לנכסי נפקדים הוציאו מאות צווי הריסה נגד תושבי כפר שלם על תוספות בניה שהוקמו לצד הבתים הערביים.

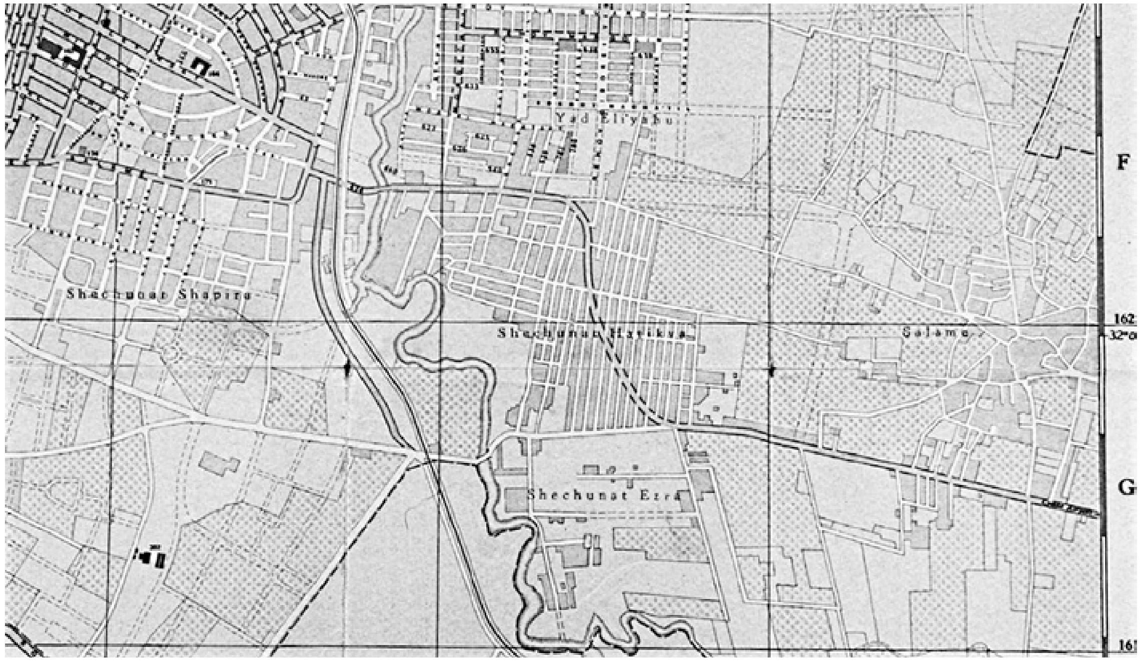

الوصيّ العام على أملاك الغائبين بإصدار مئات أوامر الهدم ضد سكان "كفار شاليم" على إضافات البناء التي أقيمت إلى جانب المنازل العربية.

في تشرين ثان (نوفمبر) 1948، تمّ ضمّ معظم أراضي سلمة إلى مدينة تل أبيب. وقد تمّ إطلاق الرموز "أ"، و "ب"... إلخ، على الشوارع بدلًا من أسماء الشوارع العربيّة. وحتى كانون أول (ديسمبر) 1949، كان عدد سكان سلمة نحو 15,000 نسمة، 6,000 نسمة منهم تسكن في منطقة أطلق عليها آنذاك اسم "سلمة أ"- حي إسكان المهاجرين، وقد سكن نحو 7,000 منهم في "سلمة ب- حي الأكواخ"، وفوق 1,500 في مناطق أخرى- إسكان اللاجئين. ثمّ تمّ إلغاء اسم "سلمة" بصورة رسميّة، في اجتماع للجنة التسميات الحكومية في تشرين أول (أكتوبر) 1952، وتم إطلاق اسم "كفار شاليم" على المكان بدلًا منه. وعلى الرغم من ذلك، استمر استخدام اسم سلمة في الوثائق والخرائط البلديّة، والوثائق التابعة لهيئات أخرى طيلة سنوات الخمسينيات.

تمّ ضمّ الجزء الشرقي من سلمة، والذي يبلغ نحو ثلث مساحتها، إلى بلدية رمات جان. وكانت الأراضي التابعة لتلك المنطقة، والتي أطلق عليها اسم "سلمة ج"، قد تمّ تحويلها من الوصيّ العامّ على أملاك الغائبين إلى الصندوق القومي اليهودي في إطار "صفقة المليون دونم" سنة 1949. وقد تمّ تأجير نحو 500 دونمًا لشركة "هزيراع" التي أنشأت هناك مزرعة اسمها "حافات شاليم". وكان المهاجرون اليهود الذين استوطنوا المنازل المهجورة في سلمة ج قد أطلقوا على المنطقة اسم "چفعات چيئولا" على اسم المخيم المؤقت التابع للوكالة اليهودية في عدن، اليمن. ولاحقًا تمّ إنشاء حيّ "رمات هشكماة" في المنطقة المتاخمة لها جنوبًا، فيما أنشئ في المنطقة المتاخمة لها شمالًا حيّ الفلل "رامات حين" سنة 1953، تمّ افتتاح حديقة رمات جان الوطنية، على أجزاء من سلمة، وهذه الحديقة هي أول حديقة حضريّة كبيرة أنشئت في إسرائيل بعد إقامة الدولة.

كجزء من المخطط الهيكلي الأول للتخطيط لحيّ كفار شاليم (المخطط الحضري رقم 460، لسنة 1963)، تم اقتراح أسماء عبريّة للمرة الأولى لإطلاقها على شوارع

▶

خريطة شوارع تل أبيب، 1950

الأرشيف البلدي، تل أبيب-يافا،
يظهر لدى : Leshem (2017), 122

מפת רחובות תל אביב, 1950

הארכיון העירוני, תל אביב־יפו,
מופיע אצל: Leshem (2017), 122

בנובמבר 1948, מרבית שטחיו של סלמה סופחו לתחומי העיר תל אביב. במקום שמותיהם הפלסטיניים רחובותיו סומנו תחילה באותיות א', ב', וכן הלאה. נכון לדצמבר 1949, התגוררו בסלמה כמעט 15,000 יהודים, מתוכם כ־6,000 באזור שכונה אז סלמה א' — שיכון עולים, כ־7,000 בסלמה ב' — שכונת הצריפונים, ומעל 1,500 באזורים נוספים — שיכון פליטים. השם "סלמה" בוטל, באופן רשמי, בישיבה של ועדת השמות הממשלתית באוקטובר 1952, והשם "כפר שלם" ניתן במקומו. למרות זאת, השימוש בשם סלמה המשיך להופיע במסמכים ומפות של העירייה וגופים אחרים לאורך שנות החמישים.

החלק המזרחי של סלמה, כשליש משטח הכפר, סופח לרמת גן. קרקעות מאזור זה, שנקרא סלמה ג', הועברו מהאפוטרופוס לנכסי נפקדים לבעלות הקרן הקיימת במסגרת "עסקת מיליון הדונם" ב־1949. כ־500 דונם הוחכרו לחברת "הזרע", שהקימה שם חווה חקלאית בשם "חוות שלם". מהגרים יהודים שהתיישבו בבתים הנטושים בסלמה ג' קראו לאזור "גבעת גאולה" על שם מחנה המעבר של הסוכנות היהודית בעדן, תימן. לימים הוקמה מדרום אליה שכונת "רמת השקמה", ומצפונה שכונת הוילות "רמת חן". ב־1953 נחנך על חלקים משטחי סלמה הפארק הלאומי רמת גן, הפארק העירוני הגדול הראשון שהוקם בישראל אחרי הקמת המדינה.

במסגרת תכנית המתאר הראשונה לתכנון שכונת כפר שלם (תמ"מ 460, 1963) הוצעו לראשונה שמות עבריים לרחובות השכונה, שסומנו עד אז באותיות. התכנית כללה הריסה נרחבת של המבנים והתשתיות של סלמה הפלסטיני. הוגיה ביקשו לבנות כביש חדש שיעבור דרך אזור מאוכלס בצפיפות מדרום למסגד, שהיה המבנה היחיד שיועד לשימור, ויחבר בין שכונת התקווה לשכונות שנבנו ממזרח לכפר שלם. האזור מסביב למסגד תוכנן כמעין גן ציבורי פתוח ומדשאות רחבות שיסתירו

◄

منشور يشجّع السكان على "استبدال" شققهم المهملة بشقق عصرية

الأرشيف البلدي، تل أبيب — يافا،
يظهر لدى : Leshem (2017), 142

כרוז המעודד את התושבים "להחליף" את דירותיהם המוזנחות בדירות מודרניות

הארכיון העירוני, תל אביב־יפו,
מופיע אצל: Leshem (2017), 142

דייר נכבד,

שנים רבות אתה גר בתנאי דיור קשים. דירתך הקטנה וצרת המידות מונעת ממך ומילדיך את מעט הפרטיות והנוחות אותם מחפש כל אדם בביתו.

ביתך רעוע. הקירות מלאים סדקים. הטיח מתקלף. התיקרה דולפת. המטבח וחדרי הנוחיות מרוחקים מהבית.

תנאי מגורים כאלה מסכנים את בריאותך ובריאות משפחתך.

ילדיך. גדלים בסביבה של לכלוך ועזובה ומתחנכים ברחובות.

שנים אתה מתאונן על מצב זה. אך בשנות העליה הגדולה לא היה באפשרות הממשלה והעיריה להקדיש מאמצים לשיקום המגורים בתל־אביב-יפו. עתה עשינו מאמצים וגייסנו את האמצעים הכספיים על מנת לבוא לעזרתך **בהחלפת דירתך** הנוכחית בדירה מודרנית.

אם תסתכל מבעד לחלון ביתך תוכל לראות עד כמה קרובים בניני המגורים החדשים של חברת "חלמיש" למקום מגוריך הנוכחי.

בשכונה החדשה תהנה אתה ויהנו ילדיך מכל השירותים והנוחיות של איזור מגורים מודרני.

לרשותכם יעמדו מרכז קניות חדיש ומודרני. מרכז תרבות, בתי ספר יסודיים ותיכוניים. מגרשי משחקים וגינות נוי.

והעיקר דירה חדשה ומודרנית

الحيّ، التي كانت حتى ذلك الوقت يشار إليها بالحروف. وقد شمل المخطط عمليّات هدم واسعة النطاق للمباني والبنى التحتية في سلمة الفلسطينية. وقد سعى أصحاب الخطط إلى شق شارع جديد يمر خلال منطقة كثيفة السكان جنوبي المسجد، وقد كان المسجد هو المبنى الوحيد الذي صدر القرار بالحفاظ عليه، بحيث يربط هذا الشارع بين حي هتكفا والأحياء التي بنيت شرقي كفار شاليم، وقد تم تخطيط المنطقة المحيطة بالمسجد. كنوع من الحدائق العامة والمروج الواسعة التي ستخفي الخرائب تحتها، تمّت المصادقة على المخطط، لكن أجزاء منها لم يتم تنفيذها أصلًا، ويرجع ذلك لعدة أسباب من ضمنها معارضة سكان كفار شاليم للإخلاء الجماعي الذي كان ضروريًا لتنفيذ المخطط.

"في مطلع سنوات الستينات، تم نقل صلاحيات الإخلاء والهدم وإعادة البناء في كفار شاليم والبلدات الفلسطينية الأخرى التي تم احتلالها في منطقة يافا إلى شركة "حلميش"، وهي شركة حكوميّة مدينيّة تمّت إقامتها لهذا الغرض سنة 1961. وفي نشرة وزعتها الشركة، شجعت حلميش السكان اليهود لاستبدال شققهم الصغيرة، التي بني الكثير منها على بقايا سلمة الفلسطينية، بشقق "عصرية" بنتها الشركة في مكان قريب. وسنة 1965 تم سن قانون "الإخلاء والبناء" وشُرع بعمليات لإخلاء السكان من الحيّ لغرض بناء حيّ إسرائيليّ مكانه. وفي سنوات السبعينات بنت بلديّة تل أبيب إسكانات شعبيّة في محيط وسط القرية، وهي التي يطلق عليها اليوم أحياء "نفيه إليعيزر"، و"نير أڤيف"، و"نافيه حن"، و"نافيه بربور"، و"نافيه تساهال"، و"نافيه كفير"، و"ليفانا". بالتوازي مع إخلاء السكان، واصلت البلديّة هدم المنازل الأصليّة التي كانت قائمة في وسط سلمة. وبحسب المؤرخ وليد الخالدي في كتابه الصادر سنة 1992، فإن المباني الوحيدة التي صمدت في وجه عمليّات الهدم واسعة النطاق التي نفّذتها مؤسسات الدولة، هي

את החורבות שתחתיהן. התכנית אושרה, אך חלקים מתוכה מעולם לא מומשו, בין היתר בשל ההתנגדות לפינוי ההמוני של תושבי כפר שלם שהיה נדרש כדי לממשה.

בשנות ה־60 המוקדמות, סמכויות על פינוי, הריסה ובניה מחדש בכפר שלם ובישובים הפלסטיניים האחרים שנכבשו באזור יפו הועברו לחברת חלמיש, חברה ממשלתית־עירונית שהוקמה לשם כך ב־1961. בפלאייר שפורסם על ידיה, חברת חלמיש מעודדת את התושבים היהודים להחליף את דירותיהם הקטנות — שרבות מהן נבנו על גבי שרידים של סלמה הפלסטיני — בדירות "מודרניות" שבנתה החברה בקרבת מקום. בשנת 1965 נחקק חוק פינוי־בינוי והחלו תהליכים לפינוי התושבים לטובת בניית שכונה ישראלית במקומה. בשנות ה־70 עיריית תל אביב בנתה שיכונים סביב מרכז הכפר, שהן היום שכונות נווה אליעזר, ניר אביב, נווה חן, נווה ברבור, נווה צה"ל, נווה כפיר ולבנה. בהדרגה, במקביל לפינוי הדיירים, העירייה המשיכה להרוס את המבנים המקוריים שעמדו במרכז סלמה. על פי ההיסטוריון וליד ח'אלדי, המבנים היחידים ששרדו עד אז את ההרס הנרחב שביצעו מוסדות המדינה הם המסגד ומבנה הקבר הצמוד לו, שני בתי הספר, אחד מבתי הקברות, מספר קטן של בתים פלסטינים ריקים וחרבים, וכמה בתים נוספים, עם תוספות בניין ארעיות, שמתגוררים בהם עד היום משפחות יהודיות. ח'אלדי משייך ארבעה מהבתים שנותרו על כנם לאחמד מוחמד סַאלח, מוּסַטפא אבו־נג'ם, משפחת אבו־ג'ראדה, ומשפחת אבו־עמאשה. באחד מארבעת בתי הקפה שהיו בסלמה לפני 1948, קפה אל־חותרי, התגוררה משפחה יהודית. בית הקברות שנותר עמד מוזנח, הרוס,

▲

المرحوم شمعون يهوشع وهو ينزف على سطح منزله، 23.12.1982

تصوير: شالوم بارطال

שמעון יהושע ז״ל מדמם על גג ביתו, 23.12.1982

צילום: שלום ברטל

▲

إخلاء السكان في كفار شاليم، 24 كانون ثاني (يناير) 2022

تصوير، أورن زيف

פינוי תושבים בכפר שלם, 24 בינואר 2022

צילום: אורן זיו

> **بدأت عملية تدمير ومحو سلمة الفلسطينية سنة 1948، وهي لا زالت مستمرة حتى يومنا هذا. لقد تمّ استخدام ذات النموذج في جميع البلدات الفلسطينية الواقعة في مجال نفوذ بلدية تل أبيب .**

المسجد، ومبنى المقام الملاصق له، والمدرستان، وواحدة من المقابر. ويصف عددًا قليلًا من المنازل الفلسطينيّة التي ظلّت فارغة وخاربة، وبضعة منازل أخرى فردى، تمّت إضافة ملاحق لها كيفما اتفق، وتقطن فيها حتى اليوم عائلات يهودية. و ينسب الخالدي أربعة من المنازل التي ظلّت على حالها إلى كل من أحمد محمد صالح، ومصطفى أبو نجم، وعائلة أبو جرادة، وعائلة أبو عماشة. وفي واحد من المقاهي الأربعة التي كانت في سلمة قبل 1948، مقهى الحوتري، قطنت عائلة يهودية. وقد ظلت المقبرة المتبقية مهملة ومدمرة وضائعة تحت الغطاء النباتيّ المتشابك. وقد قامت البلديّة ببناء حديقة صغيرة على أنقاض المقبرة الثانية، وقامت بزراعة الأشجار.

بدأت عملية تدمير ومحو سلمة الفلسطينية سنة 1948، وهي لا زالت مستمرة حتى يومنا هذا. لقد تمّ استخدام ذات النموذج في جميع البلدات الفلسطينية الواقعة في مجال نفوذ بلدية تل أبيب (الشيخ مونّس، قرية الصيادين، صميل، جمّاسين، أبو كبير، يافا): إذ تمّ إسكان مهاجرين يهود في المنازل الفلسطينية لغرض الاستيلاء على الأرض ومنع العودة، ولكن الأحياء تمّ إهمالها بصورة ممنهجة إلى أن صدر القرار ببيعها بأسعار كبيرة إلى أصحاب المشاريع العقارية، وتم إخلاء السكان اليهود. يحصل هؤلاء على تعويضات ضئيلة إن وجدت. أما اللاجئون الفلسطينيون الذين تحصل هذه الصفقات على حسابهم، فلا أحد يأتي على ذكرهم بالمطلق.

وصلت العلاقات المتوترة بين أهالي كفار شاليم ومؤسسات الدولة، والعنف الممارس تجاه من صدرت بحقهم أوامر الإخلاء، إلى ذروتها سنة 1982، حينما قتل رميًا بالرصاص المرحوم شمعون يهوشع، وهو أحد سكان المكان الذي حاول منع هدم منزله. في أوائل التسعينيات، تم إجلاء مئات العائلات من الحي، وقد حصلوا على تعويضات قليلة. وحصل الكثير من العائلات على شقق في أحياء سكنيّة ذات بنايات عالية أقيمت في المنطقة. وتقطن نحو 300 من العائلات اليوم في مجمعات يُخطط لهدمها. وقد صدر تجاه 30 منها أمر إخلاء بلا تعويضات، بادعاء أنّ الأراضي التي بنيت عليها منازل العائلات لا تتبع لإسرائيل (بإدارة الوصي العام على أملاك الغائبين)، بل إنها كانت ملكا لمستثمر بريطاني قبل احتلالها، ولذا فإن الدولة لا ترى نفسها ملزمة بتعويض من سيتم إخلاؤهم. وقد وافقت المحكمة العليا على ادعاء الدولة، وفي أواخر العام 2007 تم تنفيذ الإخلاء فعليًا. وفي سنة 2018 بدأ العمل على الخط البنفسجي للقطار الخفيف من شركة "نيتع" وتم إخلاء وهدم منزل إضافي في كفار شاليم. ولا يزال 94 من المستأجرين الآخرين عرضة للإخلاء في إطار شق الخط.

> **תהליכי ההרס והמחיקה של סלמה הפלסטינית החלו ב־1948 והם נמשכים עד עצם היום הזה. אותו מודל הופעל בכל הישובים הפלסטינים שבשטחי עיריית תל אביב.**

וסבוך בצמחיה. על חורבות בית הקברות השני בנתה העירייה גינה קטנה, ונטעה עצים.

תהליכי ההרס והמחיקה של סלמה החלו ב־1948 והם נמשכים עד עצם היום הזה. אותו מודל הופעל בכל הישובים הפלסטיניים שבשטחי עיריית תל אביב (אל־שֵיח' מֻוַנִּס, כפר הדייגים, סוּמֵיל, ג'מאסין, אבו כביר, יאפא): מהגרים יהודים שוכנו בבתי הפלסטינים לצורך אחיזת הקרקע ומניעת השיבה, אך השכונות הוזנחו באופן שיטתי עד שהוחלט למכור אותן במחירי עתק ליזמי נדל"ן ולפנות את התושבים היהודים. האחרונים מקבלים פיצוי זעום אם בכלל. הפליטים הפלסטינים, שעל חשבונם מתבצעות העסקאות, לא מוזכרים כלל.

היחסים המתוחים בין תושבי כפר שלם למוסדות המדינה, והאלימות שהופעלה כלפי העומדים בפני פינוי, הגיעו לשיא ב־1982, אז נורה למוות שמעון יהושע ז"ל, תושב המקום שניסה למנוע את הריסת ביתו. בתחילת שנות ה־90 פונו מאות משפחות מהשכונה, וקיבלו פיצויים מועטים. רבות מהמשפחות קיבלו דירות בשיכונים רבי־קומות שנבנו באזור. כ־300 משפחות שלא נכללו בהסדרים של התקופה גרות כיום במתחמים מיועדים להריסה. כנגד 30 מתוכן הוצא צו פינוי ללא פיצויים, בטענה שהאדמות עליהן עומדים בתי המשפחות אינן שייכות לישראל (בניהול האפוטרופוס לנכסי נפקדים), אלא היו בבעלות משקיע בריטי לפני שנכבשו, ולכן המדינה לא רואה עצמה חייבת בפיצוי המפונים. בית המשפט העליון קיבל את טענת המדינה, ובשלהי 2007 הוצא הפינוי לפועל. ב־2018 התחילה העבודה על הקו הסגול של הרכבת הקלה מטעם חברת נת"ע, ופונה ונהרס מבנה נוסף בכפר שלם. כ־94 דיירים נוספים עומדים בפני פינוי במסגרת בניית הקו.

عن النكبة، والأشكناز، والمزراحيم

دورون يعقوب وعدي جولان بكنافو تجريان مقابلة مع سكان يهود في كفار شاليم

يعود أصل الكولونيالية في إسرائيل إلى الجذور الأوروبية للأيديولوجية الصهيونية. ومن ذات الجذور، يُشتق التمييز البنيويّ الممارس ضد اليهود الشرقيين والسفارديم في المجتمع الإسرائيلي. إن إجراء مناقشة شاملة حول معاني الاستعمار الصهيونيّ والنكبة المستمرة يستوجب أيضا التطرق إلى الطرق التي أثرت بها علاقات القوة بين الأشكناز والشرقيين على عمليّات طرد الشعب الفلسطينيّ وحرمانه من وطنه، وبالعكس.

من أجل تحمّل المسؤولية كاملة عن النكبة، ومن أجل العمل من أجل حلّ عادل ومجتمع مبنيّ على المساواة، علينا أن نتساءل حول المسؤوليّة الشرقيّة عن النكبة. هل كان للمزراحيم دور فريد وبارز في نهب الشعب الفلسطيني؟ هل يمكن أن يكون لهم دور فريد وبارز في خطاب إصلاح الغبن التاريخي وتحقيق العدالة؟

في منطقة تل أبيب- يافا من السهل التعرف على النمط الذي نحكي عنه: إذ، بعد الاحتلال وإخلاء البلدات الفلسطينية (يافا، أبو كبير، سلمة، جماسين، صميل، الشيخ مونّس) تم تحويل ملكية الأراضي والمنازل إلى "الوصيّ العام على أملاك الغائبين"، الذي أسكن فيها يهودًا، بعضهم مهاجرون مزراحيم وسفارديم (يهود شرقيّون)، وبعضهم لاجئون من مناطق المعارك. لقد تمّ إسكانهم هناك بهدف معلن هو منع عودة اللاجئين، ولم يتمّ ترتيب حقوقهم الملكيّة بصورة مقصودة. وهم اليوم يعتبرون "متعدّين"، وتقوم الدولة بطردهم من دون تعويضات لائقة، وغالبًا ما يتمّ الطرد لأغراض بناء شقق فاخرة. تحت ظل قانون أملاك الغائبين، تحول وكلاء نهب ومحو الوجود الفلسطيني إلى ضحايا ثانويين للأيدلوجيا ذاتها.

قام كل من دورون يعقوب وعدي چولان بكنافو بإجراء مقابلات مع أربعة إسرائيليين يهود نشأوا في سلمة، بهدف التعرّف على عمليّة تهويد سلمة الفلسطينيّة ومسحها منذ سنة 1948، وعلى إسقاطات سياسة "توزيع غنائم" النكبة على الفجوات الاجتماعيّة والاقتصاديّة في المجتمع الإسرائيليّ.

★ ★ ★

נַכְּבָּה, אשכנזים ומזרחים

דורון יעקב ועדי גולן בכנפו מראיינות תושבים יהודים בכפר שלם

מקורו של הקולוניאליזם בישראל בשורשים האירופים של האידיאולוגיה הציונית. מאותם שורשים נגזרת גם האפליה המבנית של יהודים מזרחים וספרדים בתוך החברה הישראלית. דיון מקיף במשמעויות הקולוניאליזם הציוני והנכבה המתמשכת צריך להתייחס גם לאופנים שבהם, מראשית הציונות, יחסי הכוח בין אשכנזים למזרחים השפיעו על התהליכים של גירוש ונישול העם הפלסטיני ממולדתו ולהיפך.

כדי לקחת אחריות על הנכבה ולפעול למען פתרון צודק וחברה שוויונית אנחנו צריכות לשאול מהי האחריות המזרחית לנכבה? האם יש למזרחים תפקיד ייחודי ומשמעותי בנישול העם הפלסטיני? האם יכול להיות להם תפקיד ייחודי ומשמעותי בשיח על תיקון וצדק?

במרחב תל אביב־יפו קל לזהות את הדפוס: לאחר כיבוש וריקון היישובים הפלסטינים (יאפא, אבו כביר, סלמה, ג'מאסין, סומיל, אל־שיח' מונס) הועברו הקרקעות והבתים לידי "האפוטרופוס לנכסי נפקדים" אשר שיכן בהם יהודים, חלקם מהגרים מזרחים וספרדים, חלקם פליטים מאזורי הקרבות. הם שוכנו שם במטרה מוצהרת למנוע את שיבת הפליטים וזכויותיהם הקנייניות לא הוסדרו במכוון. כיום הם נחשבים "פולשים", והמדינה מפנה אותם ללא פיצוי הולם, לרוב לצורך בניית דירות יוקרה. בחסות חוק נכסי נפקדים הפכו סוכני הנישול והמחיקה של הקיום הפלסטיני לקורבנות משניים של אותה האידיאולוגיה.

דורון יעקב ועדי גולן בכנפו ראיינו ארבעה ישראלים־יהודים שגדלו בסלמה כדי ללמוד על תהליך הייהוד והמחיקה של סלמה הפלסטיני מאז 1948 ועל השלכות מדיניות "חלוקת השלל" של הנכבה על הפערים החברתיים והכלכליים בתוך החברה הישראלית.

★ ★ ★

ولد تصوري ليڤي سنة 1946 لعائلة ثريّة في القاهرة، بمصر. وقد امتلك جدّه فنادق ومطاعم في أرجاء القاهرة. أما والد تصوري، يوسف أبو يمان (اسم مسرحي)، فقد كان طبّالًا عزف مع عظماء الموسيقى المصريين، وبضمنهم فريد الأطرش ومحمد عبد الوهاب. سنة 1947، مع تدهور أحوال اليهود المصريين، ونشاطات التخويف التي مارستها منظمة الهاچاناه، سعى والد تصوري للهجرة إلى البلاد. وقد عارض جدّه الهجرة بحدّة، بل وقطع علاقته مع ابنه. ومع مرور السنوات، وفي أعقاب اتفاقيّات وقعها دافيد بن غوريون مع غالبيّة الدول العربيّة، فإن جميع أملاك الأب، كما هو حال مئات آلاف اليهود الآخرين، تم تأميمها لحساب الدولة المصرية ولم يتبقّ منها أثر. وصلت الأسرة إلى إسرائيل سنة 1948، وقد تمّ إيواؤها في مخيّم مؤقت في بئر يعقوب. "كانوا سذجًا، وقد ضحكوا عليهم"، قال تصوري، "لم يكونوا يعرفون اللغة، ولم تكن لديهم أدنى فكرة عما يحدث هنا". رفضت والدته مقترح الانتقال إلى أراضي حي أفيكا، وطالبت بالانتقال إلى مكان يعيش فيه المهاجرون من الدول العربية, "كانت تقول لأبي لماذا جلبتني إلى هنا؟! أنا لا أفهم البولندية، فما الذي يربطني بهؤلاء؟ خذوني إلى مكان يتحدثون فيه بلغتي، إلى مكان يتحدثون فيه باللغة العربية". هكذا وصلوا إلى كفار شاليم، سلمة. "حصلنا على منزل عربي مكون من غرفة واحدة ومنافعها، ومطبخ في غرفة أخرى، ولكن هذا كان في بيئة يتحدث من فيها بلغتنا". يصف تصوري بيتًا صغيرًا. المطبخ، الحمام، الصالون، موجودة في نفس الفضاء في ذات المنزل، وعلى مسافة بضع خطوات كانت مقبرة كبيرة للمسلمين، في وسط القرية تمامًا، في الطريق إلى مدرسة هيلل. يتحدث عن المنطقة التجارية الصغيرة التي كان فيها محلّ بقالة تابع لعائلة جيندي، مقهى، صيدليّة، متجر لمواد البناء، وغيرها. "كانت تلك منطقة

▸

ما ظلّ من قرية سلمة،
أيلول (سبتمبر) 2006

الصور لـ :رنين جريس

מה שנותר מהכפר סלמה,
ספטמבר 2006

צילומים: רנין ג'ריס

צורי לוי נולד ב־1946 למשפחה אמידה בקהיר שבמצרים. סבו היה בעל בתי מלון ומסעדות ברחבי קהיר. אביו של צורי, יוסף אבו ימן (שם במה), היה מתופף, שניגן עם גדולי התרבות המצרית, כולל פריד אל־אטרש ועבד אל־והאב. בשנת 1947, עם הידרדרות מצבם של יהודי מצרים, ופעולות ההפחדה של ארגון ההגנה, אביו של צורי ביקש להגר לארץ. סבו התנגד להגירה בכל תוקף ואף ניתק את הקשר עם בנו. בחלוף השנים, בעקבות הסכמים שחתם דוד בן גוריון עם רוב מדינות ערב, כל רכושו של האב, כמו של מאות אלפי יהודים אחרים, הולאם למדינה המצרית ולא נשאר ממנו זכר.

המשפחה הגיעה לארץ בשנת 1948 ושוכנה תחילה במעברת אוהלים בבאר יעקב. "הם היו תמימים, עבדו עליהם", אומר צורי, "הם לא ידעו את השפה, לא היה להם מושג מה קורה פה." אמו דחתה את ההצעה לעבור לאדמות שכונת אפקה וביקשה לעבור למקום בו חיו יוצאי מדינות ערב. "היא הייתה אומרת לאבא שלי מה הבאת אותי לפה?! אני לא מבינה פולנית מה לי ולהם? קחו אותי למקום שמדברים בשפה שלי, איפה שמדברים ערבית." כך הם הגיעו לכפר שלם, סלמה.

"נתנו לנו בית ערבי של חדר, חדר אחד, שירותים, מטבח בחדר אחד אבל בסביבה שמדברים את השפה שלנו." צורי מתאר בית קטנטן. המטבח, השירותים והסלון נמצאו באותו חלל של הבית. במרחק כמה פסיעות היה בית קברות מוסלמי גדול, ממש במרכז הכפר, בדרך לבית ספר הלל. הוא מספר על האזור המסחרי הקטן בו היו מכולת של משפחת גינדי, בית קפה, בית מרקחת, חנות לצרכי בניין ועוד. "זה היה איזור מוסלמי", הוא אומר, "כל החנויות נשארו אותו דבר." בשנת 1961, המשפחה של

مسلمين"، حسبما قال، "كل المتاجر ظلّت على حالها." سنة 1961، انتقلت عائلة تصوري من كفار شاليم إلى أور يهودا. قام والده ببيع منزله في كفار شاليم مقابل 1.000 ليرة إسرائيليّة لعائلة أخرى من الحيّ.

★ ★ ★

بازيت عدني، سيدة عاملة في مجال التربية، وناشطة اجتماعيّة مخضرمة، ولدت سنة 1977 في حي يديديا الواقع على أراضي قرية سلمة. تبدأ قصتها وعائلتها سنة 1945، حينما وصل وفد من الطائفة الحبانية في اليمن، يقوده زخاريا عدني، ابن عمومة أبي بازيت، إلى يافا لكي ينظم هجرة 450 من أبناء الطائفة من حبان. بعد فترة عاشوا خلالها في "مخيمات مهاجرين"، وفي أعقاب احتلال القرى الفلسطينيّة سنة 1948، تمّ إسكان بنات وأبناء طائفة حبان في الأراضي الشرقيّة من سلمة (وهي التي تقع عليها اليوم كل من رمات حين والمنتزه القومي)، وفي موشاف باريكيت ، الذي أقيم على خرائب قرية الطيرة الفلسطينية (قضاء الرملة). في إطار تخطيط الحديقة الوطنية، تم إجلاء أبناء الطائفة الذين قطنوا شرقي القرية، نحو أراضي سلمة الجنوبية، التي كانت على حدود أراضي قرية الخيريّة، وتمت مكافأتهم بسبب هذا الانتقال بثلاثة دونمات إضافيّة لكل أسرة. ولا يزال يطلق على هذه المنطقة حتى اليوم اسم "حي يديديا". في كانون أول (ديسمبر) 1949، أفادت صحيفة "أخبار بلدية تل أبيب" بأن القرية تحتوي على" 50-40 منزلًا، وفيها نحو 250 عائلة (20 منها أشكنازية، والباقون مهاجرون من اليمن)".[11] وفي الخريطة التي أصدرها قسم القياسات التابع لوزارة العمل سنة 1959، والمرتكزة على خريطة انتدابية، تمت الإشارة إلى المكان بوصفه مخيم مهاجرين. تمّ إيواء العائلات في مبان صغيرة، يبدو أنها كانت مُلكًا لمزارعي سلمة. "كان منزلنا شديد الصغر، وكان قد أقيم على مدخل بئر تحول ليصير حفرة مجاري بسبب عدم وجود شبكات وبنى تحتية في الحي"، تقول پازيت. كما هو حال باقي المناطق الأخرى التي تعيش فيها عائلات يهودية في عقارات فلسطينية، كان حي يديديا قد تعرض للإهمال والتجاهل من قبل السلطات. "لا وجود لشارع، والحيّ مهمل أيضًا من ناحية صحيّة. توجد شبكة مياه ولا يوجد ماء؛ هنالك آبار ولا محركات. كان الماء يتم جلبه عبر تنكات من سلمة. وقد كانت جميع جهود أبناء الحي الذين قاموا بفلاحة الأرض وزراعتها تذهب سدى نتيجة نقص الماء. لم تكن مدرسة أو حضانة أطفال في الحيّ"، كما نُشر عام 1949.[12] منذ ذلك الحين وحتى اليوم، تقول بازيت، قام أبناء الطائفة الحبانية بإرسال رسائل للسلطات، مطالبين إياها مرارًا وتكرارًا بتسوية تسجيلات الأراضي وتوفير حلول للسكان. وحتى بداية سنوات الألفين، تم تصنيف الحيّ بوصفه "منطقة غير محددة بلديًّا"، بل وتمّ ضمّها رسميًّا لتل أبيب سنة 2001، ورغم ذلك، وحتى وقت كتابة هذه السطور، لا يزال حي يديديا يعاني من الإهمال ومشاكل البنية التحتيّة.

تقول بازيت أنها قد أدركت، مع صديقاتها في الحيّ، الفارق الهائل بينهنّ وبين بنات جيلهن من تل أبيب. كان جدّها عاملًا في قسم الصحّة في البلديّة، وقد عمل في إزالة القمامة في أرجاء المدينة، فيما اضطرّ، في حي يديديا، بسبب غياب الخدمات الصحيّة، إلى إحراق القمامة مرة في الأسبوع. "لا شارع لدينا، لا رقم لمنزلنا، نحن غير موجودين على الخريطة. لا يمكنني أن أصف عنواني. منذ تشكّل وعيي كانت أوامر الإخلاء تحلق فوق رؤوس سكان الحيّ بأكمله، كان ذلك دُغلا، لا حيّا سكنيًّا، آسفة على المقارنة، ولكنه كان يشبه تمامًا قرية عربيّة [...] كان السكّان القاطنون في هذا الحي مستضعفين في الأصل، مجتمع يعيش

צורי עברה מכפר שלם לאור יהודה. אביו מכר את הבית בכפר שלם עבור 1,000 לירות למשפחה אחרת מהשכונה.

★ ★ ★

פזית עדני, אשת חינוך ופעילה חברתית ותיקה, נולדה בשנת 1977 בשכונת ידידיה שעל אדמות הכפר סלמה. הסיפור שלה ושל משפחתה מתחיל ב־1945, כאשר משלחת של העדה החבאנית בתימן בהנהגתו של זכריה עדני, בן דוד שני של אביה של פזית, מגיעה ליפו כדי לארגן את הגירתם של 450 מבני הקהילה מחבאן. לאחר תקופה בה חיו ב"מחנות עולים" ובעקבות כיבוש הכפרים הפלסטיניים ב־1948 יושבו בנות ובני קהילת חבאן באדמות המזרחיות של סלמה (היום רמת חן והפארק הלאומי) ובמושב ברקת, שהוקם על חורבות הכפר הפלסטיני אל־טירָה (נפת רמלה). במסגרת תכנון הפארק הלאומי פונו אנשי הקהילה שחיו ממזרח לכפר לאדמות הדרומיות של סלמה, שגבלו עם אדמות הכפר אל־חַ'ירִיָּה ותוגמלו על המעבר בשלושה דונם נוספים לכל בית אב. אזור זה מכונה עד היום "שכונת ידידיה". בדצמבר 1949 דווח בידיעות עירית תל אביב כי בשכונה ישנם "40–50 בית, ובהם כ־250 משפחות (20 מהן אשכנזיות, והיתר — עולי תימן)."[12] במפה שהופקה על ידי מחלקת המדידות של משרד העבודה ב־1959 על גבי מפה מנדטורית מסומן האזור כמעברה. המשפחות שוכנו במבנים קטנים, שככל הנראה היו שייכים לחקלאי סלמה. "הבית שלנו היה מאד קטן, הוא יושב על באר שהפכה להיות ביוב כי אין תשתיות בשכונה", מתארת פזית. כמו אזורים אחרים בהם יושבו משפחות יהודיות בנכסי פלסטינים, גם שכונת ידידיה הופקרה והוזנחה על ידי הרשויות. "אין כביש, והשכונה מוזנחת גם מבחינה סניטארית. יש רשת מים, ואין מים; יש בארות, ואין מנועים. מים מביאים בפחים מסלמה. מחוסר מים הולך לאבוד כל עמלם של אנשי השכונה, שעיבדו את הקרקע וזרעוה. בית ספר וגן ילדים בשכונה — אין", דווח ב־1949.[13] מאז ועד היום, מספרת פזית, שלחו בני הקהילה החבאנית מאות מכתבים לרשויות בבקשות חוזרות ונשות להסדיר את רישומי הקרקע ולספק פתרונות לתושבים. עד תחילת שנות האלפיים הוגדרה השכונה כ"שטח בלתי מוגדר מוניציפלית", ואף כי סופחה לתל אביב רשמית ב־2001 גם נכון לזמן כתיבת שורות אלה שכונת ידידיה סובלת מהזנחה ובעיות תשתית.

פזית מספרת שבגיל צעיר מאד היא וחברותיה לשכונה הבינו את ההבדל התהומי שביניהן לבין בנות גילן התל אביביות. סבא שלה היה עובד עירייה במחלקת התברואה שפינה זבל בכל העיר, ואילו בשכונת ידידיה, בהעדר שרותי תברואה, נאלץ לשרוף את הזבל פעם בשבוע. "אין לנו רחוב, אין לנו מספר, אנחנו לא על המפה. אני לא יכולה להסביר איפה אני גרה. מאז שאני זוכרת את עצמי מרחפים צווי פינוי על כל השכונה, זה היה ג'ונגל, סליחה על ההשוואה, אבל ממש כמו כפר ערבי [...] זאת קהילה מוחלשת בהגדרה, קהילה תחת צווי פינוי, חוסר יציבות בילט־אין בהוויה שלנו. בגלל שלא מסדירים קרקעות, אנחנו נלחמות עד היום על הבית. באין הסדר, מצב שנמשך 70 שנה ומשפיע על המהלכים, כל פעם זה מפורר את הקהילה עוד קצת."

تحت ظل أوامر الإخلاء، كان هنالك انعدام استقرار بنيويّ كامن في كينونتنا . بسبب عدم تسوية الأراضي، لا زلنا نكافح حتى اليوم من أجل حفظ منزلنا . في ظل عدم وجود تسوية، وهي حالة مستمرة منذ 70 عاما وتؤثر على جميع الخطوات التي نسعى لاتخاذها، في كل مرّة يؤدي هذا إلى تفتيت مجتمعنا أكثر فأكثر".

تصف بازيت الحيّ المحاط بمساحات خضراء، بصورة رومانسية تنطوي على التناقض.إنها تشتاق إلى فضاءات طفولتها ولكنها مدركة للحياة التي كانت تضجّ بها المنطقة قبل سنة 1948، في المنازل الصغيرة لسكان وساكنات سلمة الفلسطينيين. تقول بأن جميع سكان المنطقة قد سموا مناطق المدينة بأسمائها العربية: المنشية، سلمة، إلخ. ولم تدرك، سوى بعد بلوغها سن الخامسة عشرة، بأن الأسماء التي عرفتها كانت أسماء القرى الفلسطينية قبل التهجير.

★ ★ ★

ولد إيفي بناي سنة 1971 في سلمة، في المباني التي شيّدت سنة 67 على مسافة من وسط القرية، وقد تمّ إسكان مهاجرين يهود فيها، معظمهم آتون من المغرب وإيران. "جلبوا جميع الناس من الطائرة إلى سلمة، كما قال، "وكانت والدتي هنا جارة لمن كانت جارتها في أصفهان". يشير إيفي إلى أن غالبيّة يهود إيران لم يرغبوا في الهجرة إلى إسرائيل، وهو يتحدث عن الجهود الكثيرة التي بذلتها الوكالة اليهودية من أجل تشجيع الهجرة، وقد استعملت في ذلك وسائل كثيرة من ضمنها أفلامًا دعائية. "كانوا يأتون ويعرضون هذه الأفلام في مدارس الأطفال. كان خالي، قد رأى فيلما كهذا، وعاد إلى منزله، وقال لجدي: أريد أن أتجند في الجيش. فما الذي أروه إياه في الجيش؟: مجندات، برتقال، بحر، وحينها قال لنفسه، يا إلهي، أريد أن أذهب إلى هناك لكي أتعرف على فتاة، وعلى عالم أكثر علمانيّة. وبعدها سافر إلى إسرائيل، وفقدت جدّتي عقلها، وأخذت جميع أفراد العائلة وهاجرت إلى البلاد [...] إن كنت ستسألين غالبيّة اليهود اليوم، لما كانوا ليهاجروا إلى البلاد، لو لم يحصل كل ما حصل".

يصف إيفي طفولته في سلمة التي كانت تنطوي على نمط حياة مبنيّ على الفصل، وهو مكون من تجمّعات سكانيّة منفصلة بحسب المنشأ: "كانت الجارة تتحدث بالفارسية، وكذلك أمي، والمتجر، والكنيس، وكنا نذهب لزيارة جدتي التي كانت هي الأخرى تتحدث بالفارسية [...] وحتى سن ٤ سنوات لم أتحدث العبرية. أتيت إلى الحضانة، وتعلمت العبرية هناك". كان وسط القرية هو "مركز الأحداث" في الحيّ حتى بعد أن بنيت البنايات البعيدة. كان وسط القرية يحتوي على المتاجر، وكان أطفال كفار شاليم يلعبون هناك بعد الظهيرة. في سنوات طفولته، كانت المنطقة، بحسب تعبيره "أرض الفوضى".

كان وسط القرية "أقل ترتيبا، وأقل نظافة، وكان كل شيء محطمًا ومكسورًا . وكانت الفكرة هي أن بإمكاننا هناك الشيطنة، والمشاغبة". يتذكر بوضوح الفرق في تعامل البلدية مع وسط القرية، مقارنة بتعاملها مع الأحياء الجديدة. "في منطقتي لم يكن بالإمكان بناء منازل على الشجرة، لأن البلدية قامت دائما بهدم هذه المنازل. أما هناك [وسط سلمة] فقد كان بإمكانك بناء منزل على الشجرة، وكان المنزل يظل لمدة شهور". في وسط القرية "كان بإمكانك الدخول إلى المسجد، الاستحمام، الصعود إلى السطح، واللعب". ولكن كانت هنالك أيضا جوانب أقل إيجابية، حتى من وجهة نظر طفل. "كان [وسط القرية] يشبه دغلًا. مثلا أنا أذكر أنهم كانوا يتركون السيارات هناك، كانوا يسرقون السيارات ويفككونها، ويتركون هيكلها هناك. كانوا يسرقون بقرة أو خروفًا من أحد القطعان، يذبحون

פזית מתארת את השכונה המוקפת ירוק ברומנטיות אמביוולנטית, כזו שמתגעגעת למרחבי הילדות אך מודעת לחיים שהתקיימו באיזור לפני 1948, בבתים הקטנים של תושבות ותושבי סלמה הפלסטינים. היא מספרת שכל תושבי השכונה קראו לאזורים בעיר בשמותיהם הערביים: מנשייה, סלמה וכו׳. רק כשהיתה בת 15 הבינה שהשמות שהכירה היו שמות הישובים הפלסטיניים לפני הגירוש.

★ ★ ★

אפי בנאי נולד ב־1971 בסלמה בבניינים שנבנו ב־67׳ במרחק־מה ממרכז הכפר ובהם שוכנו מהגרים יהודים, בעיקר ממרוקו ואיראן. ״הם הביאו את כל האנשים מהמטוס לסלמה, הוא מספר״, ואמא שלי היתה שכנה של מי שהיתה שכנה שלה באיספהאן.״ אפי מציין כי רוב יהודי איראן לא רצו להגר לישראל ומספר על המאמצים הרבים של הסוכנות היהודית לעודד עליה, בין היתר באמצעות סרטי תעמולה. ״היו מגיעים ומקרינים את הסרטים האלה בבתי ספר לילדים. דוד שלי, אח של אמא שלי, ראה סרט כזה, בא הביתה, אמר לסבא שלי אני רוצה להתגייס לצבא. כי מה הראו לו בצבא? חיילות, תפוזים, ים. ואז הוא אמר וואלה אני רוצה ללכת לשם להכיר בחורה, עולם הרבה יותר חילוני. נסע לישראל ואז סבתא שלי התחרפנה, לקחה את כל המשפחה ועלתה לארץ [...] רוב היהודים אם את שואלת אותם היום הם לא היו עולים לארץ, אם לא היה את כל מה שהיה.״

אפי מתאר בסלמה של ילדותו מרקם חברתי סגרגטיבי, שהורכב מקהילות נפרדות על פי מוצא: ״השכנה דיברה פרסית, אמא שלי, המכולת, בית הכנסת, נוסעים לסבתא היא גם מדברת פרסית [...] ועד גיל 4 לא ידעתי עברית. באתי לגן, למדתי עברית בגן.״ מרכז הכפר היה ״מרכז העניינים״ של השכונה גם אחרי שנבנו הבניינים המרוחקים. שם היו החנויות ושם היו ילדי כפר שלם משחקים אחרי הצהריים. בשנות ילדותו, היה האזור ״טריטוריה של כאוס״, במילותיו.

מרכז הכפר היה ״פחות מסודר, פחות נקי, הכל שבור, הרוס. הרעיון היה ששם הולכים להתפרע, להשתולל.״ הוא זוכר בבירור את ההבדל ביחס של העירייה למרכז הכפר לעומת היחס לשכונות החדשות. ״באזור שלי אי אפשר היה לעשות בתים על העץ כי העירייה כל הזמן הרסה את זה, שם יכולת לבנות בית על העץ, הוא היה נשאר חודשים.״ במרכז הכפר ״יכולת להכנס למסגד, להתפלח, לעלות על הגג, לשחק.״ אבל היו לכך צדדים פחות יפים, גם במבט של ילד: ״זה היה כמו ג׳ונגל. נגיד אני זוכר שהיו נוטשים שם מכוניות, גונבים מכונית מפרקים אותה, את השלד משאירים שם. גונבים פרה או כבשה מאיזה עדר, שוחטים, לוקחים את הכל, כל העצמות נשארות שם. מישהו החליט שאין לאן לזרוק את הזבל של המפעל, מגיע לשם מוריד מהמשאית את הזבל ובורח, כאילו אקס טריטוריאלי.״

באופן פרדוקסלי, ההזנחה המכוונת של העירייה, שנועדה למעשה למחוק אט אט את הקיום הפלסטיני במרחב, דווקא הנכיחה אותו: ״העירייה לא עשתה כלום, לא ניקתה שם, לא היו מדרכות, לא היו כבישים מסודרים, היו פתאום צריפים כאלה נטושים שלא ידעת למי הם שייכים, היו פרדסים שעדיין נשארו. הכל היה נראה כאילו מישהו עזב את זה והלך, ואחר כך לאט לאט היו באים להרוס את זה

ما ظلّ من قرية سلمة،
أيلول (سبتمبر) 2006

الصور لـ :رنين جريس

מה שנותר מהכפר סלמה,
ספטמבר 2006

צילומים: רנין ג׳ריס

الحيوان، ويأخذون كل شيء، ويتركون العظام هناك. وإذا ما قرر أحد ما بأنه لا يوجد مكان تُلقى فيه قمامة المصنع الذي يعمل فيه، فقد كان يذهب إلى هناك بالشاحنة المحملة بالقمامة، ويفرغ حمولته في وسط القرية ثم يهرب، كما لو كانت أرضًا بلا سلطة تحكمها".

ومن المفارقات أن الإهمال المتعمد الذي مارسته البلدية، والهادف عمليًّا إلى محو الوجود الفلسطيني في الحيّز ببطء، قد ثبّت الوجود الفلسطيني بالذات: "لم تفعل البلدية شيئًا، لم تقم بالتنظيف هناك، لم تكن أرصفة، لم تكن شوارع منظمة، كانت فجأة أبنية تشبه البراكيّات، وهي مهجورة ولم تكن تعرف لمن هي، كانت بيارات ظلّت على حالها. بدا وكأن شخصًا ما قد ترك كل هذا وذهب، وبعد ذلك كانوا يأتون رويدًا رويدًا لهدم ذلك بواسطة الجرارات، وكنا نأتي على حين غرّة، في اليوم التالي، لنكتشف وجود بئر بجانب المنزل، بئر لم نكن قد انتبهنا لوجودها من قبل، فجأة كنا نكتشف بئرًا هائلة، أو كنا مثلا نكتشف محيط المبنى الأصلي للمنزل الذي كان فوقه، ومحرك ضخ المياه، لكننا لم نكن نعرف أصل هذا البناء، وكنا نقول لأنفسنا 'حسنا، كان هذا موجودا قبل ولادتنا'، أما اليوم فإنني أعرف أنه من آثار الفترة السابقة في حياة القرية".

إلى أن أقيم مركز جماهيريّ في الحيّ، في سنوات الثمانينات، كنا نستخدم مبنى المسجد في سلمة كنادٍ للشباب ومكان للالتقاء. "أتذكر أنني في طفولتي كانت لدي تساؤلات حول ماهيّة هذا المسجد. وكان الناس يقولون: كان العرب يقطنون هنا، وحصلت حرب فهربوا، ببساطة. وكأن الأمر يتكوّن من ثلاث نقاط. وكانت هنالك أسطورة تقول إن هناك كنزًا داخل القبر [...] يوجد في الداخل محراب ي يتّجه نحو القبلة في مكة، هنالك منبرٌ حجريّ، وهنالك حجرات يمكن الدخول إليها، وفي الأعلى درج يفضي إلى غرفة ما على السقف، وهي جميلة جدا وهنالك

עם טרקטורים אז פתאום היינו באים יום אחרי ומגלים שהיתה באר ליד הבית, עד עכשיו לא שמנו לב לזה, פתאום מגלים בור ענק שזה היה באר ולפעמים היה סביבה את הבניין המקורי של הבית שהיה מעליה ואת המשאבה, אבל לא ידענו לייחס את זה, חשבנו ׳טוב זה היה לפני שנולדנו,׳ היום אני יודע שזה כבר היה מתקופה יותר מוקדמת של הכפר.”

עד שהוקם מתנ״ס בשכונה, בשנות ה־80, שימש מבנה המסגד של סלמה כמועדון נוער ומקום מפגש. ”אני כילד זוכר שתמיד היו את השאלות מה זה המסגד הזה, ואנשים אמרו: היו כאן ערבים, היתה מלחמה, ברחו, פשוט. כאילו שלוש נקודות. והיתה אגדה שבתוך הקבר יש אוצר [...] בפנים יש את הגומחה שפונה למכה, יש שם את הפודיום מאבן, ויש שם חדרים שנכנסים, ולמעלה יש מדרגות שמובילות לאיזה חדר על הגג שהוא מאוד יפה ויש שם נוף מדהים כי זה בנוי בנקודה הכי גבוהה בכפר.”

עם הקמת המתנ״ס אטמה העירייה את מבנה המסגד והחלה לפנות את המבנים הצמודים אליו במטרה להשאיר את המסגד באמצע פארק גדול. ההריסה ההדרגתית של מבני המגורים המקוריים של סלמה הבליטה את הזרות של מבנה המסגד במרחב המיוהד. ”אנשים התייחסו למבנה הזה בצורה מאוד אמביוולנטית, זאת אומרת אף אחד לא אמר בואו נהרוס אותו, הוא לא ייצג בשבילם משהו דתי. זה הפך להיות איזה מבנה כזה שאתה רגיל לראות אותו. אתה רגיל לראות באמצע הכפר מסגד, כי כל הבנייה היתה מאוד דומה, כל הבתים ליד היו מאוד דומים לזה. היום מה שקרה, בגלל שאופי הבניה הוא מאוד חדש אז הוא נראה יותר לא קשור לשטח. גם האוכלוסייה משתנה, באים

منظر رائع، لأن المسجد مبنيّ في أعلى نقطة في القرية".

لدى بناء المركز الجماهيري، قامت البلدية بسد مدخل المسجد وبدأت بإخلاء المباني القريبة منه لغرض الإبقاء على المسجد وسط منتزه كبير. وقد أبرزت عمليات الهدم التدريجيّة للمنازل السكنيّة الأصليّة في سلمة غرابة مبنى المسجد في الحيّز المهوَّد. "كان الناس يتعاملون مع هذا المبنى بصورة شديدة التناقض، بمعنى أنّ أحدًا لم يقل هيا نهدمه، فهولم يمثل بالنسبة إليهم رمزًا دينيا. تحول إلى مجرد مبنى اعتدت على رؤيته. كان عاديًا أن ترى مسجدًا في وسط القرية، لأن جميع المباني كانت شديدة التشابه، جميع المنازل متلاصقة ومتشابهة. ما حصل اليوم، بسبب كون طبيعة البناء جديدة جدا، صار [المسجد] يبدو منفصلًا أكثر عن محيطه. . كما أن نوعيّة السكان تتغير، إذ يأتي إلى المكان أشخاص من طبقة اقتصادية واجتماعية مختلفة، وهم غير معتادين على رؤية مسجد إلى جانب منزلهم، والأمر يبدو لهم غريبًا. أنا أدّعي بأن الشرقيين قد أتوا أصلًا من مكان اعتادوا فيه على رؤية مسجد إلى جانب منزلهم، أما المتحدرون من طوائف أخرى أو مناطق أخرى، فقد بدا الأمر بالنسبة إليهم غريبا جدا".

"أتذكر أنني في طفولتي كانت لدي تساؤلات حول ماهيّة هذا المسجد. وكان الناس يقولون: كان العرب يقطنون هنا، وحصلت حرب فهربوا، ببساطة. "

سنة 2010 صدر الفيلم الوثائقي الذي أخرجه إيفي تحت اسم "اشتياق"، والذي عاد فيه إلى حيّ طفولته، بعد انتقاله إلى وسط تل أبيب. ويحاول إيفي في الفيلم حل لغز قصة سلمة: من كان سكان القرية الأصليون؟ ما الذي شعر به السكان اليهود الذين حلّوا محلّهم؟ كيف تطوّر نضال السكان اليهود ضد عمليّات إخلائهم؟ وفي قلب الفيلم، هنالك والدة إيفي، التي رغبت حتى يومها الأخير بالعودة إلى منزل طفولتها في أصفهان. حينما يُسأل عن السبب الذي دفعه لإخراج فيلم عن سلمة، يركّز إيفي على شعور الاشتياق. "حينما انتقلت [إلى وسط تل أبيب] كنت أعود إلى هنا للزيارة، وكنت أتجوّل في بعض المرات هناك، أزور الجيران، ولم أكن أفهم لماذا أنا منجذب للمسجد [...] وعندها بدأت بتذكّر والدتي التي حكت لي عن معنى الانتقال إلى بيت آخر، وعن اشتياقها لمنزلها [الأصليّ]، فقلت لنفسي: يا إلهي، أنا أفهمهما، لقد انتقلتُ لمسافة أربعة كيلومترات من منزلي إلى منزل آخر في منطقة أفضل، فإذاكنت أنا بنفسي أشعر بهذا الشوق، فلا بدّ أنها تشعر بالاشتياق بأكثر من ألف ضعف من شعوري، وقد تصاعد هذا التضامن حينما عشت التجربة بنفسي".

انكشف إيفي على حنين لاجئي سلمة الفلسطينيين أثناء عمله على الفيلم، حينما تعرّف إلى قصص زيارة لاجئي سلمة إلى قريتهم. بعد احتلال 1967 "كان بإمكان شخص من رام الله أن يصعد إلى الحافلة، ويصل إلى كفار شاليم، ويدق باب المنزل الذي كان يقطن فيه، يدخل إلى الداخل، ويسأل 'هل بإمكاني أن أرى منزلي؟'، وكان الناس يأذنون لهم بالدخول." أبو سامي مسعود، من لاجئي سلمة، يتحدث في الفيلم أنه كان يسافر إلى سلمة من حين لآخر في أيام الجمعة، وكان يجلب معه كرسيّا قابلا للطيّ، ويجلس بكل بساطة إلى جانب المسجد، "أعود منتعشا"، يقول ، "هذا هو شعوري، الشعور بالتراب، الشعور بالمكان

"אני כילד זוכר שתמיד היו את השאלות מה זה המסגד הזה, ואנשים אמרו: היו כאן ערבים, היתה מלחמה, ברחו, פשוט."

לשם אנשים ממעמד סוציו־אקונומי אחר, והם לא רגילים לראות פתאום מסגד ליד הבית, כאילו זה נראה להם מוזר. אני טוען, המזרחים באו ממקום שבו מסגד ליד הבית היה דבר רגיל, אנשים מעדות אחרות או מאזורים אחרים זה נראה להם נורא מוזר."

בשנת 2010 יצא סרטו התיעודי של אפי, "געגוע", בו הוא חוזר לשכונת ילדותו, לאחר שעקר למרכז תל אביב. בסרט מנסה אפי לפצח את הסיפור של סלמה: מי היו תושביו המקוריים של הכפר? מה הרגישו התושבים היהודים שתפסו את מקומם? כיצד התפתח מאבק התושבים היהודים נגד פינויים? במוקד העלילה נמצאת אימו של אפי, שרצתה עד יומה האחרון לחזור לבית ילדותה באֶסְפָהָאן.

כשהוא נשאל מה הביא אותו לביים סרט על סלמה, אפי מתמקד בתחושת הגעגוע. "כשעברתי [למרכז תל אביב] הייתי בא כל פעם לבקר, מדי פעם הייתי מסתובב שם, מבקר את השכנים, ולא הבנתי למה יש לי משיכה למסגד [...] ואז התחלתי להיזכר באמא שלי שסיפרה לי מה זה לעבור בית ואיך היא מתגעגעת לבית שלה, ואמרתי וואלה אני מבין אותה, אני עברתי ארבעה קילומטרים מהבית שלי לבית אחר באזור יותר טוב ואני אומר אם אני מרגיש את הגעגוע הזה היא בטח הרגישה פי אלף יותר ממני, ההזדהות התגברה כשעברתי את זה בעצמי."

לגעגוע של פליטי סלמה הפלסטינים נחשף אפי במהלך העבודה על הסרט, כאשר התוודע לסיפורים על ביקורים של פליטי סלמה בכפר. לאחר כיבוש 1967 "בן אדם היה עולה בבוקר ברמאללה לאוטובוס, מגיע לכפר שלם, דופק בדלת של הבית שהוא גר בו, נכנס פנימה, ואומר 'אני יכול לראות את הבית שלי?' ואנשים הכניסו אותם." אבו סאמי מסעוד, מפליטי סלמה, מספר בסרט שמדי פעם הוא נוסע לסלמה ביום שישי עם כסא מתקפל ופשוט יושב ליד המסגד. "אני חוזר רענן", הוא אומר, "זה הרגש. הרגש של האדמה, הרגש של איפה היית חי, ואתה נזכר בדברים טובים. לא הייתה מלחמה, לא היה שום דבר. היה הכל טוב ויפה. שקט, רגוע." אפי מדגיש שלא הייתה טינה ולא היה פחד, אלא הכנסת אורחים ותחושה של שותפות גורל טראגית. "זה ליכודניקים, זה לא שמאלנים, זה לא מרצ. הכניסו אותו הביתה, נתנו לו לשתות קפה, הראה להם איפה הוא היה גר, תודה רבה שלום, הולכים הביתה. החיבור היה מאוד טבעי. מישהי אמרה לי 'שמע, גם אני עזבתי בית', אז הוא מרגיש בדיוק כמו שהיא מרגישה לבית שלה בעירק, במצרים, בלוב..."

מרגלית, תושבת כפר שלם, גוייסה לאצ"ל בגיל 14 כיוון שדיברה ערבית שוטפת. היא מספרת שבשל המיקום האסטרטגי של הכפר סלמה היה זה "המקום שצריכים קודם כל לנקות אותו." היא החלה לפעול שם כמרגלת, אבל נאלצה לחזור אל מנחם בגין ולהגיד לו שמדובר בכפר של חקלאים שאינו מהווה כל איום. "ועובדה", היא אומרת בסרט, "עובדה שבסופו של דבר [...] ברחו כל עוד נפשם בם. האוכל השאירו על האש."

مرچليت أنجل، من سكان كفار شاليم، ومقاتلة سابقة في "إيتسل"، تلتقي بأبو سامي مسعود، الذي ولد في سلمة وهُجِّر منها،

صورة شاشة من فيلم "اشتياق"،
المخرج، إيفي بناي، يهودا بيطون للإنتاج م.ض

מרגלית אנגל, תושבת כפר שלם ולוחמת אצ"ל בעברה, פוגשת את אבו סאמי מסעוד, שנולד בסלמה ונעקר ממנה

צילום מסך מתוך הסרט "געגוע",
במאי: אפי בנאי, יהודה ביטון הפקות בע"מ

الذي كنت أعيش فيه، وأنت تتذكر أمورًا جيدة. لم تكن هنالك حرب، لم يكن هنالك أي شيء. كان كل شيء جيدًا وجميلًا، هادئا".

يؤكّد إيفي أنه لم تكن هنالك ضغينة ولا خوف، بل كرم ضيافة وشعور بشراكة مأساوية في القدر. "كان أولئك من الليكوديين [أنصار الليكود]، لا يساريين ولا [من أنصار حزب] ميرتس [اليساري]. هم من أدخلوه إلى المنزل وقدّموا له القهوة، وأروه المكان الذي كان يسكن فيه، كانت الأمور تنتهي على هذا النحو، شكرًا جزيلًا لك، سلام، سنعود إلى منزلنا. كان هذا التواصل طبيعيًّا للغاية. قالت لي إحداهنّ مرة "اسمع، أنا أيضا تركت منزلي" لذا فإنه يشعر بالحنين تمامًا كما أشعر بالحنين إلى منزلي في العراق، في مصر، في ليبيا..."

مرچليت، من سكان كفار شاليم، تمّ تجنيدها لمنظمة إيتسل في سن الرابعة عشرة وذلك لكونها تتحدث العربيّة بطلاقة. تقول إن قرية سلمة، بسبب موضعها الاستراتيجيّ "كانت هي الموقع الذي يجب تنظيفه قبل كل شيء". بدأت بالعمل هناك كجاسوسة، لكنها اضطرت للعودة إلى مناحيم بيغن والقول له بأن هذه قرية مزارعين لا تشكّل أي خطر، "وقد ثبت"، تقول في الفيلم، "ثبت أنه في نهاية المطاف [.....] فرّ سكانها للنجاة بحياتهم. وقد تركوا طعامهم على النار".

يوثّق أحد المشاهد في فيلم إيفي بناي لقاءً بين مرچليت وأبو سامي، ابن قرية سلمة. "حينما التقى كل من مرچليت وأبو سامي لم نكن بحاجة لفعل أي شيء سوى الجلوس جانبًا والنظر، لأنّ ما كان بينهما كان شراكة مذهلة في القدر"، يقول إيفي. "لقد تحدثا كما لو كانا يعرفان بعضهما منذ مائة عام، لا شعور بالذنب، لا شيء [...] لقد ساعدت في طرده من منزله، لكنه لم يشعر تجاهها بأي ضغينة، ولا كراهية، كان من المذهل رؤية هذا الأمر. وأنا أقول إنه في نهاية المطاف، لو سمح للمزراحيم بالتفاوض مع جميع العالم العربي لكانت الأمور تبدو على نحو أفضل، لأن هنالك ذلك الشيء الذي يتمثل في الثقافة المشتركة، وهي تعمل على سد الفجوات بأفضل مما يمكن أن يفعله شخص أوروبيّ يأتي ويبدأ بالتفاوض بأسلوب آخر تمامًا، ولا يفهم كل تلك الفروق الدقيقة المتمثلة في الاحترام".

من ضمن القصص التي تتحدث عن زيارات

אחת הסצנות בסרטו של אפי בנאי מתעדת מפגש בין מרגלית, לבין אבו סאמי, בן סלמה. "כשמרגלית ואבו סאמי נפגשו לא היה צריך לעשות שום דבר מעבר ללשבת בצד ולהסתכל, כי היתה ביניהם איזה שותפות גורל מדהימה", מספר אפי. "הם דיברו כאילו הם מכירים מאה שנה, שום האשמה, שום דבר [...] היא עזרה לגרש אותו מהבית, הוא לא חש כלפיה שום טינה, שום שנאה, זה היה מדהים לראות את זה. ואני כל הזמן אומר גם שבסופו של דבר אם היו נותנים למזרחים לעשות את המשא ומתן עם כל העולם הערבי זה היה נראה הרבה יותר טוב, כי שם יש את העניין הזה של התרבות המשותפת שהיא הרבה יותר מגשרת על פערים מאשר מישהו אירופאי שמגיע ומתחיל לעשות משא ומתן בסגנון אחר לגמרי, ולא מבין את כל הניואנסים הקטנים האלה של הכבוד."

בין הסיפורים על ביקורי הפלסטינים חוזרים סיפורים על פליטים שהיו מבקשים להיכנס לבית או לבאר, מסירים לבנה ולוקחים זהב שהוסתר שם לפני הנכבה. "גם אבו סאמי סיפר לי שסבא שלו היה מחביא בתוך הבאר, היה נכנס פנימה, מוציא לבנה, דוחף שם את הזהב וסוגר. אחר כך אנשים אחרים בכפר ביקשו שישמור גם להם. כשהקימו את הבניינים את כל העפר של הבתים שהרסו הורידו לתוך הבאר הזאת, אטמו אותה ובנו על זה בניין."

לאחר הגירוש, מניעת השיבה ועשורים של הזנחה מחירי הנדל"ן החלו להאמיר והעירייה שינתה את המדיניות כלפי השכונות. "כשהאדמה התחילה להיות קצת יותר יקרה התחילו הפינויים. היה את הסיפור של משפחת יהושע, באו לפנות אותם וירו בו, היו מהומות ענקיות. אחר כך היו עוד כמה גלים של מהומות [...] כל יום היינו חוזרים מהבית ספר, מתחילות מהומות, שורפים צמיגים וחוסמים כבישים. אנשים הרגישו שם שהממסד הוא נגדם, שמזניחים אותם ושהם בתחתית סדר העדיפויות."

כשהוא נשאל אם הייתה בקרב תושבי כפר שלם התנגדות להרס ולמחיקה של סלמה הפלסטיני אפי משיב בשלילה. המאבק היה נגד פינוי תושבי כפר

الفلسطينيين العائدين، هنالك قصص عن لاجئين كانوا يطلبون الدخول إلى منزل أو بئر، يرفعون قطعة من الطوب ويأخذون ذهبا خبّأوه هناك قبل النكبة. "أبو سامي أيضًا قال لي بأن جدّه كان يخبئ أمرًا كهذا داخل البئر، كان يدخل إلى البئر، يخرج طوبة، يدفع الذهب هناك ويعيد الطوبة إلى مكانها. بعد ذلك جاء أناس آخرون من القرية وطلبوا منه أن يخبئ الذهب لهم أيضًا. حينما تم تشييد البنايات قاموا بإلقاء جميع الأتربة والركام من المنازل التي هدموها إلى تلك البئر، لقد سدّوها وبنوا فوقها بناية".

بعد الترحيل، ومنع العودة، وعقود من الإهمال، بدأت أسعار العقارات في الارتفاع، وقامت البلدية بتغيير سياساتها تجاه الأحياء. "حينما بدأ سعر الارض بالارتفاع قليلًا، بدأت عمليات الإخلاء. كانت هنالك قصة عائلة يهوشع، التي أتوا لإخلائها وقد أردوا أحدهم

"لم نكن نعرف من سكن في المنازل، ولكننا كنا نعرف أن العرب إما هربوا أو طُردوا. تساءلت طيلة الوقت، وكنت أقول بأنه مثير للاهتمام معرفة من سكن في هذا المنزل، إلى أين ذهبوا مع أطفالهم، مساكين هؤلاء الأطفال."

قتيلًا، كانت هنالك أعمال شغب هائلة، وبعد ذلك كانت هنالك بضعة موجات من أعمال الشغب [...] كنّا في كل يوم نعود من المدرسة، فتبدأ أعمال الشغب، يتم حرق الإطارات وسدّ الشوارع. شعر الناس هناك بأن المؤسسة تقف ضدهم، وبأنها تهملهم، وبأنهم في قاع سلم الأولويات".

حينما سُئل عمّا إذا كانت هنالك معارضة في أوساط سكان كفار شاليم لتدمير ومحو سلمة الفلسطينية، أجاب إيفي بالنفي. كان النضال ضد إخلاء سكان قرية كفار شاليم من دون تعويض. لم يتحدث أحد عن شراكتهم في النكبة المستمرة، على الأقل ليس بصورة علنية. "أنظري، كان أولئك ناسًا مشغولين بالتشبث بالحياة، كان أولئك أشخاصًا ذهبوا للعمل، وهم يعملون حتى اليوم، إنهم يعودون إلى منازلهم ولا متّسع في حياتهم للأجندات، كل ما يريدونه هو البقاء على قيد الحياة، ثم البقاء على قيد الحياة، ثم البقاء على قيد الحياة".

★ ★ ★

تمّ إسكان والدا وأعمام أيالاه شپرينچر أيضا، المولودة سنة 1950، في منازل لاجئين فلسطينيين، رغم أنهم كانوا من مواليد البلاد. سكن والدا أمّها في حيّ كرم اليمنيين [في تل أبيب]، وكان والدا أبيها يقطنان في حارة اليمنيين في سلوان في القدس. "سكن والداي لدى أخت والدي في الشيخ مونس، تقول"والآن هم يهدمون جميع الشيخ مونس، فإذا ما ذهبت إلى هناك فلن تتعرف على أي شيء. لا يوجد أي شيء هناك بخلاف المباني والجامعة"... وقد أتى والدا أيالا إلى قرية سلمة حينما كانت أيالا تبلغ من العمر ٤ سنوات، وعاشوا فيها نحو عقد من الزمن.

שלם ללא פיצוי. על שותפותם בנכבה המתמשכת לא דיברו, לפחות לא בריש גלי. ”תראי גם אנשים שם היו עסוקים בקיום, זה אנשים שהלכו לעבוד, עד היום, הם עובדים, הם חוזרים הביתה, אין להם מקום עכשיו לאג׳נדות, הם רוצים לשרוד לשרוד לשרוד.”

★ ★ ★

גם את הוריה ודודיה של איילה שפרינגר, ילידת 1950, שיכנו בבתי פליטים פלסטינים, אף כי היו ילידי הארץ. הורי אמה גרו בכרם התימנים והורי אביה בשכונת התימנים בסילוואן שבירושלים. ”ההורים שלי גרו אצל אחות של אבי בשיח׳ מוניס”, היא מספרת. ”עכשיו גם הורסים כל שיח׳ מוניס כבר, את הולכת את לא מכירה כלום. אין שם כלום, רק בניינים, והאוניברסיטה.” ”לכפר, לסלמה”, הם הגיעו כשאיילה הייתה בת 4 וחיו בו כעשור.
”גרנו בשני בתים בכפר, בית אחד היה כזה מרובע. זה בתים של ערבים שגירשו אותם”, היא מספרת. ”במרובע הזה שהיינו אז היו דלתות של הערבים הגדולות האלה, היה לנו מפתח, אני לא יודעת אם את מכירה, כזה גדול מברזל, כמו שמראים בסרטים לארמונות. מי היה לו מפתח? הדלתות היו פתוחות. מה יש לגנוב? כולם אותו הדבר, כולם באותה רמה, לכולם אותו דבר יש. כל הדלתות היו לכיוון של החצר הפנימית.”

איילה מתארת בנוסטלגיה את החיים בכפר: ”תאמיני לי, מסכימה לחזור מחר.” היא זוכרת את היחסים החמים בין משפחות מהגרות מארצות שונות: ”כולם דיברו עברית, ומי שלא ידע עברית, ערבית [...] היינו כמו אחים, משפחה אחת, לא

”לא ידענו מי גר בבתים אבל ידענו שהערבים ברחו או שגירשו אותם. כל הזמן תהיתי, אמרתי מעניין מי גר בבית הזה, לאן הלכו, עם ילדים, מסכנים הילדים.”

משנה מה היה, היינו אוהבים ועוזרים אחד לשני. כמו שאנחנו היינו אומרים — הכפר. עד היום, וזה יישאר לעולמי עד. תמיד אנחנו אומרים ׳בסלמה׳, לפעמים אנחנו שוכחים שהפכו את זה לכפר שלם. כפר, אחד הכיר את השני, עזר לשני.”

היא מתארת את הכפר של ילדותה כרחוב ראשי עם כיכר מרכזית וסביבה מסעדה (”של מדמון”), מכולות (”של מנחם”, ”של גינדי”) וחנויות (דגים, סדקית, דואר). מהרחוב הראשי יצאו רחובות קטנים ובהם בתי המגורים. ”אבל היום”, היא אומרת, ”אין להכיר, את הולכת לשם... את אומרת, הנה פה גרנו? לא... אולי פה? כבר יש שם מלא בניינים רבי קומות וכל הגבעות שהיו נעלמו. הכל היה פה פרדסים, ובנו בניינים.”

אבל זכרונות הילדות הנעימים לא מפצים על תחושת הנבגדות והניצול. מדינת ישראל יישבה את משפחתה של איילה בבתי הפליטים הפלסטינים בסלמה והזניחה את הכפר עד שהשתלם לה לממש את הרווחים ולמכור את האדמות ליזמים. ”כל אלה הותיקים הראשונים, היו נאיבים, היו אנשים טובים”, היא אומרת ”אז אמרו להם בואו ניתן לכם בית, ועל האדמה שלהם הקימו רבי קומות, מכרו,

تقول "سكنّا في منزلين من منازل القرية، أحد المنازل كان مربعًا على نحو ما. إنها منازل العرب الذين طردوهم، وفي هذا المربع الذي كنا فيه كانت أبواب المنازل العربيّة الكبيرة، كنا نملك مفتاحًا، لا أعرف إذا ما كنت تعرفين هذا النوع من المفاتيح، مفتاحًا كبيرًا من الحديد، يشبه مفاتيح القصور التي يظهرونها في الأفلام. من كان لديه مفتاح؟ كانت الأبواب مفتوحة. فلا شيء يمكن سرقته. كانت أحوال الجميع متشابهة، والجميع كانوا يعيشون في ذات المستوى، والجميع كانوا يملكون ذات الأشياء. كانت جميع الأبواب تفضي إلى جهة الساحة الداخلية".

تصف أيالا، بحنين، الحياة في القرية: "صدّقيني، أوافق إن عرضوا علي العودة غدًا". تتذكر العلاقات الدافئة بين العائلات المهاجرة من بلدان مختلفة: "جميعهم تحدّثوا بالعبريّة، ومن لم يعرف العبريّة كان يتحدث بالعربيّة [...] كنا مثل الإخوة، عائلة واحدة، رغم كل شيء، كنا نحب بعضنا البعض ونقدم العون لبعضنا البعض. كنا نطلق على مكان سكننا القرية. ستظل هذه القرية هي عالمي حتى الأبد. دائمًا ما نستخدم اسم سلمة فنقول 'في سلمة' وفي بعض الأحيان ننسى أنهم قد حوّلوها إلى كفار شاليم، كان كل منّا يعرف الآخر، ويقدم العون له".

تصف قرية طفولتها بوصفها شارعًا رئيسيًّا ذا ميدان مركزيّ يحيط به مطعم ("مدمون") ومحلّا بقالة ("مناحم" و " چيندي") ومتاجر (أسماك، خردوات، مكتب بريد). ومن الشارع الرئيسيّ تفرعت شوارع صغيرة فيها المساكن. وتقول "ولكن اليوم، لن تتمكني من التعرف عليها إذا ما ذهبت إلى هناك... تذهبين فتتساءلين: هل سكنّا هنا؟ لا ... ربما هنا؟ صارت هناك الكثير من البنايات الشاهقة، وجميع التلال التي كانت هنالك اختفت. كانت البيارات تملأ المكان، فقاموا بتشييد المباني". لكن ذكريات الطفولة السارّة لا تعوّض عن الشعور بالخيانة والاستغلال. لقد قامت دولة إسرائيل بتوطين عائلة أيالا في منازل اللاجئين الفلسطينيين في سلمة، وأهملت القرية إلى أن صار مناسبًا لها ماديًّا استغلال الأرباح وبيع الأراضي إلى أصحاب المشاريع. تقول أيالاه: "جميع القدامى وأوائل من سكنوا في القرية كانوا سذّجًا، كانوا طيّبي القلب، قالوا لهم آنذاك تعالوا نعطيكم منزلًا، ومن ثم أقاموا على أراضيهم مبانٍ شاهقة، وباعوها، وكسبوا الكثير من المال على حساب هؤلاء السذّج [...] خسارة حقًّا، كانت هنا قرية جميلة، دافئة، ومفعمة بالحب".

ماذا كنتم تعرفون عن تاريخ القرية؟ هل كنتم تعلمون من سكن في المنزل قبلكم؟

"لم نكن نعرف من سكن في المنازل، ولكننا كنا نعرف أن العرب إما هربوا أو طُردوا. تساءلت طيلة الوقت، وكنت أقول بأنه مثير للاهتمام معرفة من سكن في هذا المنزل، إلى أين ذهبوا مع أطفالهم، مساكين هؤلاء الأطفال. منزل عمتي في الشيخ مونس، كان مربعا ومشيّدا على تلة، وهو أيضًا كان منزلًا لعرب، بذات الأبواب الكبيرة الثقيلة ذات تلك المفاتيح المميّزة. وكنت أقول يا الله، كيف انتقل أولئك إلى هنا، وماذا بخصوص من كانوا يسكنون هنا؟ كان يبدو أن تلك العائلة مكوّنة من أب وأم وطفل وطفلة. كان يبدو أيضًا أن جدًّا وجدة سكنوا معهما، عائلة".

لو لم يكونوا قد طردوهم وحاولوا ببساطة العيش في حي للعرب واليهود، كيف كان الأمر سيبدو اليوم؟

"صدقيني، كان الأمر سيبدو ممتازًا"

★ ★ ★

تكشف عمليات إخلاء سكان كفار شاليم المزراحيم لصالح المشاريع العقاريّة، ومحو آخر بقايا الوجود

הרוויחו ים כסף. על חשבון התמימים האלה [...] ממש חבל, היה כפר יפה, חם, אוהב."

מה ידעתם על ההיסטוריה של הכפר? ידעתם מי גר בבית?

"לא ידענו מי גר בבתים אבל ידענו שהערבים ברחו או שגירשו אותם. כל הזמן תהיתי, אמרתי מעניין מי גר בבית הזה, לאן הלכו, עם ילדים, מסכנים הילדים. הבית של דודה שלי בשיח' מוניס, הבית שלה כזה מרובע על גבעה, וגם כן זה היה בית של ערבים, עם הדלתות הגדולות האלה הכבדות עם המפתחות האלה. אני אומרת יא אללה איך אלה עברו לפה, מה עם האנשים שהיו פה? זה לא נראה שזה רק אבא ואמא וילד וילדה. זה נראה גם סבא סבתא, משפחה."

אם לא היו מגרשים והיו מנסים פשוט לחיות בשכנות ערבים ויהודים, איך זה היה נראה היום?

"תאמיני לי, היה טוב מאוד."

★ ★ ★

פינוי התושבים המזרחים של כפר שלם לטובת יוזמות נדל"ן ומחיקת השרידים האחרונים של הקיום הפלסטיני במקום חושף את המנגנון האתנו־קפיטליסטי של הציונות. בדיוק כמו ביפו, בגבעת עמל, באבו כביר וביתר "השכונות", שהיו ישובים פלסטיניים, מדינת ישראל ועיריית תל אביב מממשות רווחים על נכסים שהן כלל לא הבעלים המקוריים שלהם ומוסיפות חטא על פשע.

דבריה של מרגלית אנגל, לוחמת האצ"ל שסייעה לכבוש את סלמה וחיה על אדמותיו בכפר שלם, ממחישים היטב את הטרגדיה של הציונות והנכבה מנקודת מבט פנים יהודית:

"היום אתם באים לגרש אותי מפה? אני?! אותי, לגרש מפה?! אני מפה לא אצא חיה! [...] בשביל מה נלחמנו על המדינה? בשביל מה?

אני מעדיפה את החיים ההם מאשר החיים האלה. פה, בין היהודים יש הבדלים — יש מישהו שלמעלה ומישהו עבד שלהם, מצחצח נעליים שלהם. אצל הערבים, פסח, מוצאי פסח, אנחנו צריכים לאכול חמץ ואסור לנו להכין לבד. בערב, לקראת הערב, השכנים מכינים לנו מגש כזה גדול, ממלאים לנו אותו מכל טוב ומביאים לנו אותו בשמחה. שכנים ערבים.[14]

רציתי מדינה יהודית. ה**** עשה את שלו, ה**** יכול ללכת. זה אני."

12 שכנות־הספר של תל־אביב, ידיעות עיריית תל אביב, 15 בדצמבר 1949, חוב' 6-5, עמ' 92

13 שם

14 הכוונה למסורת שהייתה נהוגה במקומות רבים בהם חיו יהודים לצד בני דתות אחרות, לפיה במוצאי שביעי של פסח היו הלא־יהודים מביאים לשכניהם היהודים מאכלים שאינם כשרים לפסח. את המאכלים האלו היהודים לא יכלו להכין בעצמם כי לא היה ברשותם חמץ במשך ימי החג. מנהג זה של יחסי שכנות וכבוד הדדי הוא ככל הנראה אחד המקורות לחג המִימוּנָה שנחגג בקרב יהודי מרוקו. דבריה של מרגלית אנגל הם עדות לקיומה של מסורת דומה גם בפלסטין־ארץ ישראל.

◄

منزل خليل أبو أصبع، 2021

تصوير، يعارا بنچر إلألوف

בית ח'ליל אבו אסבע, 2021

צילום: יערה בנגר אללוף

الفلسطينيّ في المنطقة، المنظومة العرقية الرأسمالية للصهيونية. وكما هو الحال في كلّ من يافا، چڤعات عمال، أبو كبير، وبيتار، وهي "الأحياء" التي كانت بلدات فلسطينيّة، قامت كل من دولة إسرائيل وبلديّة تل أبيب بتحقيق أرباح على حساب عقارات لا تملكها أيّ من الدولة أو البلديّة، وهما بذلك تراكمان الخطيئة على ظهر الجريمة.

توضح كلمات مرچليت أنجل، مقاتلة الإيتسل التي ساعدت في احتلال سلمة والتي تعيش على أراضيها في كفار شاليم، مأساة الصهيونية والنكبة من منظور داخليّ يهوديّ:

"هل جئتم اليوم لكي تطردوني من هنا؟ أنا؟! تطردونني أنا من هنا؟! لن أغادر هذا المكان حيّة! [...] لماذا قاتلنا من أجل الدولة؟ لماذا؟!"

أنا أفضّل تلك الحياة على هذه الحياة. هنا توجد فروق بين اليهود: هناك من هم فوق وهنا عبيد لهم، من يقومون بمسح أحذيتهم. أما لدى العرب، فكنا حينما ينتهي عيد الفصح وكان يتوجب علينا [للخروج من صيام الفصح] أن نأكل طعامًا متخمّرًا [الحرام في عيد الفصح] ولكن كان يحرم علينا أن نحضّر طعامنا بأنفسنا، ففي المساء، قبل المساء، كان الجيران يحضّرون لنا صينيّة كبيرة جدًا، يملؤونها بالأطايب [مأكولات إنهاء الفصح]ويجلبونها لنا بسعادة. جيران عرب. "أردتُ دولة يهوديّة. لقد أنهى ال *** عمله، يمكن الآنلل *** الانصراف. هذا أنا".

11 حي هسيفر في تل أبيب، (بالعبرية) نشرة أخبار بلدية تل أبيب، 15 كانون أول (ديسمبر) 1949, المجلد 6-5, ص. 92

12 المصدر السابق

"حملة 'بيعور حاميتس"

مقابلة أجرتها نتالي باروخ مع أهارون مدويل [13]

نتالي: أهارون، نرغب في خلفية تاريخية مختصرة: ما الذي يحصل اليوم فيما يتعلق بنضالكم؟

أهارون: في كفار شاليم تنقسم المشكلة إلى جزئين. هنالك كفار شاليم العام، الذي تقطن فيه تقريبًا أربعمائة عائلة، وتعمل فيه شركة حلميش منذ سنوات الستينات. سنة 65 تم إقرار قانون "الإخلاء والبناء"، الذي هدف إلى منع الناس من شراء منازلهم. جاء الناس هنا في موجات الهجرة وسكنوا في ساحات كبيرة، مناطق واسعة. ترك العرب هنا بيارات، وبيوتًا جميلة جدًّا في مجملها، باستثناء المنطقة التي كانت مكتظة في وسط القرية. يبدو أن هذا الأمر قد أزعج شخصًا ما، كان أصحاب المشاريع العقاريّة قد صاروا موجودين في تلك الفترة، لذا قاموا بإصدار قانون ضار سنة 65، وهذا القانون منع الناس من شراء المنازل، شراء المنازل بصورة ذاتية في الشهر العقاري.

[...] بعد موجة الإخلاء الأولى رأى سكان كفار شاليم إلى أين تتجه الأمور، وبدأوا بتنظيم أنفسهم هناك، كان ذلك التنظيم قد بلغ أوجه لدى مقتل يهوشع شمعون سنة 1982. كان الرجل جنديًّا نظاميًّا مسرّحًا بنى مبنى في الساحة الكبيرة التي تملكها العائلة في طريق اللد. لم يسمحوا بإصدار تصاريح بناء في كفار شاليم بدءا من سنوات الخمسينيات- حتى اليوم لم يحصل أي شخص أبدًا على تصريح في كفار شاليم- وعندها قام، مضطرًّا، ببناء مبنى بدون تصريح وصدر بحق هذا المبنى أمر هدم، وقد أتت قوات شرطة معززة في يوم الهدم ووقف [يهوشع] على سطح المبنى فأطلقوا النار عليه وأردوه قتيلا، بإمكاننا القول بأنه قد قُتل على ظهر المبنى، أصابت الطلقة الأولى كتفه، وأثناء سقوطه أصيب برصاصة أخرى في رأسه. لقد أنزلوه بواسطة كفّ الجرافة وواصلوا عملية الهدم. كان ذلك أمرا صادمًا، كانت قلوبهم صمّاء، فرغم موت إنسان، واصلوا عملية الهدم.

[...] هناك أيضا مشكلة أخرى في ذلك المجمّع المسمى مجمّع ماحل- موشيه دايان، حيث تقطن اليوم هناك ثلاثون عائلة تقريبًا. في هذا المجمّع، لا أحد يعلم كيف وصلت ملكيّة الأرض إلى إنسانة ما، سيدة أعمال عقاريّة، اسمها روما إفراتي، وقد ادّعت بأنها قد اشترت سنة

״מבצע ביעור חמץ״

נטלי ברוך מראיינת את אהרון מדואל [15]

נטלי: אהרון, קצת רקע היסטורי — מה קורה היום בכל הנוגע למאבק שלכם?

אהרון: בכפר שלם הבעיה מתחלקת לשני מתחמים. יש את כפר שלם הכללי, בו גרות בערך ארבע מאות משפחות, שבו פועלת חברת חלמיש מאז שנות השישים. בשנת 65׳ העבירו חוק פינוי־בינוי, שנועד למנוע מאנשים לרכוש את הבתים שלהם. האנשים כאן באו בעליות והתיישבו בחצרות גדולות, שטחים גדולים. הערבים השאירו פה פרדסים, בתים מאוד יפים ברובם הגדול, חוץ מהאזור שהיה צפוף במרכז הכפר. כנראה שלמישהו זה הפריע, כבר אז היו יזמי נדל״ן, אז הם העבירו חוק זדוני בשנת 65׳ והחוק הזה חסם את אפשרות הקנייה של התושבים, הרכישה העצמית של הבתים בטאבו.

[...] אחרי גל הפינוי הראשון ראו אנשים בכפר שלם לאן הולכים הדברים והתחילה התאגדות בכפר, התארגנות שהגיעה לשיא ברצח של יהושע שמעון בשנת 1982. הוא היה חייל איש קבע משוחרר, שבנה מבנה בחצר המשפחה הגדול בדרך לוד. לא נתנו היתרי בנייה בכפר שלם החל משנות החמישים — עד היום לא קיבל אדם מעולם היתר בכפר שלם — והוא בלית ברירה בנה ללא היתר והוצא לו צו הריסה, וביום ההריסה הגיעו כוחות משטרה גדולים והוא עמד על גג המבנה ונורה למוות, אפשר להגיד נרצח על גג המבנה, היריה הראשונה פגעה בכתף ותוך כדי שהוא נופל שוב כדור בראש. הורידו אותו עם הכף של הטרקטור והמשיכו להרוס. זה היה דבר מחריד, היו אטומי לב, אדם מת וההריסה תתבצע.

[...] יש גם בעיה נוספת במתחם שנקרא מתחם מחל־משה דיין, שם גרות היום בערך שלושים משפחות. במתחם הזה, לא ידוע איך, הגיעה האדמה לידי אדם פרטי, יזמית נדל״ן, רומה אפרתי שמה, שלטענתה קנתה בשנת 1990 מאנשים אחרים, גם כן פרטיים, קטע קטן מהאדמה, ובחוזה המכירה של רומה אפרתי מצוין בפירוש שהיא זאת שצריכה לפנות את האנשים [...] בפסח האחרון

1990 من آخرين، هم أيضًا أفراد، قطعة أرض صغيرة ، ومذكور في عقد البيع الخاصّ بروما إفراتي بصورة مفصلة بأن مهمة إخلاء الناس موكلة إليها هي [...] خلال عيد الفصح الماضي كان من المفترض إخلاء هذه العائلات من المجمع [...] وقد أطلقت الشرطة، بالمناسبة، على حملة الإخلاء هذه اسم "حملة بيعور حاميتس"، وهذا هو الاسم الذي أطلقت قوات الهاچاناة على حملة احتلال القرية من العرب سنة 1948. لقد أطلقوا على حملة احتلال القرية آنذاك أيضًا اسم "بيعور حاميتس"، بحيث يكون لهذا الاسم معنى مزدوج.

نتالي: عن أي معنى مزدوج تتحدث؟

أهارون: ذات مرة أخبرني شخص بأنه يخرج فيلماً عن القرية، كان لأثرياء يافا منازل صيفيّة في كفار شاليم، لقد أحبّوا المكان. ويقال بأنهم قد وجدوا أواني الطبخ على فتائل النار، لقد ترك العرب معدّاتهم، منازلهم التي كانت تتنفس، وطُردوا منها. كانت قناة ماء في الحديقة، بئر، أشجار زرعها العرب، مقبرة. بعد حرب الأيام الستة أيضًا أتى فلسطينيون من المناطق في زيارات قليلة لرؤية منازلهم. لقد استقبلوهم بصورة جيدة، كما سكن عمال من غزة في شقق مستأجرة في القرية. أشعر أصلًا أننا لاجئون مثلهم، لقد تركنا البلاد العربيّة، وتركنا أملاكًا، ومنازل، وقد عانى آباؤنا بسبب حرب التحرير هنا، لقد لوحقوا في بلادهم بسبب هذا الأمر. كادت أمّي في عدن تفقد حياتها لأن عربيًّا قد طاردها وسكب عليها البنزين واحترق ظهرها. بسبب الصهيونيّة هنا، عانى اليهود في الدول العربيّة، كما تحوّل يهود أوروبا أيضًا إلى لاجئين بسبب الحرب. نحن لاجئون فاقدون لحقوقنا على الأرض منذ سنة 1948 لأنهم قد منعوا والديّ وأجدادي سنة 60 من شراء أراضينا، وهذا ما لم يحصل في الكيبوتسات والموشافيم [المستوطنات الزراعية]، حيث سمحوا لهم بشراء الأراضي والحصول على حقوق. أما نحن فقد تركونا مع حقائبنا ستين عامًا هنا. في البداية حاولوا نهبنا بطريقة وحشية، ثم تحسّنوا، وبعدها عادوا إلى طرقهم القديمة. النهب هنا يشبه ذات ما يحصل في يافا، ذات الطريقة، انصرفوا من منزلكم بلا تعويض.

"وقد أطلقت الشرطة، بالمناسبة، على حملة الإخلاء هذه اسم "حملة بيعور حاميتس"، وهذا هو الاسم الذي أطلقت قوات الهاچاناة على حملة احتلال القرية من العرب سنة 1948. لقد أطلقوا على حملة احتلال القرية آنذاك أيضًا اسم "بيعور حاميتس"، بحيث يكون لهذا الاسم معنى مزدوج".

13 مقتطفات من مقابلة نشرت في "سيدك": مجلة عن النكبة التي هنا (بالعبرية)، العدد 2، كانون ثاني (يناير 2008)، ص 87-85. نتالي باروخ هي ناشطة نسوية اجتماعية في كل من حركة "أحوتي- من أجل النساء في إسرائيل" وحركة "القوس الديمقراطي الشرقي"، وقد عاشت كطفلة وبالغة في حي شارع الطيارين القريب من كفار شاليم. أهارون موال هو أحد سكان كفار شاليم وسكرتير لجنة الحي، ورئيس حركة "مدينة من أجل الجميع"، وهو ابن لوالدين يمنيي المولد.

"למבצע הפינוי הזה, אגב, המשטרה קראה 'מבצע ביעור חמץ', שהיה גם השם שההגנה קראה למבצע שכבשו בו את הכפר מידי הערבים ב־1948. אז גם קראו לזה ביעור חמץ, כך שהיה לשם הזה דו־משמעות."

היו אמורים לסלק אותן מהמתחם [...] למבצע הפינוי הזה, אגב, המשטרה קראה "מבצע ביעור חמץ", שהיה גם השם שההגנה קראה למבצע שכבשו בו את הכפר מידי הערבים ב־1948. אז גם קראו לזה ביעור חמץ, כך שהיה לשם הזה דו־משמעות.

נטלי: איזה דו־משמעות?

אהרון: פעם מישהו אמר לי שהוא עושה סרט על הכפר, עשירי יפו היה להם בתי קיט בכפר שלם, הם אהבו את המקום. אנשים מספרים שהיו סירים על פתיליות, הערבים השאירו ציוד, בתים שהיו נושמים וגורשו מהם. היתה אמת מים בגינה, באר, עצים שערבים נטעו, בית קברות. אחרי מלחמת ששת הימים גם הגיעו פלסטינים מהשטחים לביקורים בודדים כדי לראות את הבתים שלהם. קיבלו אותם בסדר וגם גרו עובדים מעזה בדירות שכורות בכפר. בכלל אני מרגיש שגם אנחנו פליטים כמוהם, עזבנו את ארצות ערב, השארנו רכוש, בתים, ההורים שלנו סבלו בגלל מלחמת השחרור כאן, הם נרדפו בארצם בגלל זה. אמא שלי בעדן כמעט קיפחה את חייה כי ערבי רדף אחריה ושפך עליה בנזין ונשרף לה הגב. בגלל הציונות כאן יהודי ערב סבלו, גם יהודי אירופה הפכו לפליטים בגלל המלחמה. אנחנו פליטים חסרי זכויות על האדמה מאז 1948 כי בשנת 60' מנעו מהוריי ומהסבים לרכוש את האדמות שלנו, לא כמו אצל הקיבוצים והמושבים שנתנו להם לרכוש את האדמות ולקבל זכויות. אותנו השאירו על מזוודות שישים שנה. בהתחלה ניסו לנשל בשיטה ברוטלית ואחר כך שוב השתפרו, ואז חזרו לשיטות הישנות. הנישול כאן זה אותו דבר כמו ביפו, אותה שיטה, תסתלקו מהבית בלי פיצוי.

15 קטעים מתוך ראיון שפורסם בסדק: כתב עת לנכבה שכאן, גיליון 2, ינואר 2008, עמ' 87-85. נטלי ברוך היא פעילה פמיניסטית־חברתית בתנועת "אחותי - למען נשים בישראל" ובתנועת "הקשת הדמוקרטית המזרחית", שבילדותה ובגרותה התגוררה בשכונת כביש הטייסים הסמוכה לכפר שלם. אהרון מדואל הוא תושב כפר שלם ומזכיר ועד השכונה, יו"ר תנועת "עיר לכולנו", בן להורים ילידי תימן.

"48 دقيقة من يافا إلى سلمة"

چاي شاليف

3.2.2021

إنه يوم أربعاء، ساعات الظهيرة، يوم مشمس خريفيّ. هذه أيام الإغلاق بسبب الموجة الثالثة من كورونا، والشوارع تفتقر إلى المارّة. خرجت مرتديًا كمامتي من منزل علي يتيم وسرت أسفل شارع ييفت. حدّثني علي عن منزل والده في سلمة، وقد كان تاجر أبقار وكانت علاقته طيبة بيهوديٍّ من حي هتكڤا. لقد أنقذته هذه المعرفة في الماضي حينما تمّت مهاجمته من قبل مجموعة من مقاتلي الهاچاناة. قبل 73 عامًا، حينما كان غالبية سكّان سلمة الفلسطينيين قد اقتلعوا وفرّوا من رصاص الصهاينة، ظل والد علي في منزله منغلقًا على نفسه مع زوجته وأطفاله التسعة. وحين أدرك أن صديقه اليهودي لن ينقذه هذه المرّة، قام باستدعاء عربة يجرها حصان، وكوّم عليها عائلته الكبيرة، والقليل من أملاك العائلة، وهاجر إلى يافا. اختار ربّ الأسرة، بالصدفة وحدها، واحدًا من مئات المنازل الفارغة التي تركها المهجّرون من المدينة، هنا ولد عليّ، وهنا يسكن حتى اليوم. حينما كان يبلغ من العمر 17 عامًا ذهب مع أبيه لزيارة منزلهم الذي تمّ إسكان عائلة مهاجرين يهود من اليمن فيه. "سِر 30-40 مترًا من المسجد باتجاه الجنوب، كان هناك ذات مرة بقالة، واصل السير قليلًا من هناك، في ذلك الموضع كان البيت قائمًا على اليمين"، قال لي علي، وذكر بأسف أنّ الأرض قد تمت مصادرتها، وبأن البيت قد هُدم على ما يبدو.

أردت الذهاب إلى سلمة، التي يُطلق عليها اليوم اسم كفار شاليم، ورؤية المكان الذي اقتلعت منه عائلة علي. وصلت إلى محطة الباص الواقعة في دوّار الساعة في يافا. يوم أمس الأول، خلال محادثة فيديو مع فيصل صالح، قمت بمشاركة شاشة الحاسوب وأمعنّا النظر معًا في خريطة الخطوط التاريخية لشركة باصات سلمة التي ظلّت تعمل حتى سنة 1948. كان والد فيصل واحدًا من أصحاب الشركة وأعضاء هيئتها الإداريّة. حينما كانت الشركة تعمل، كان خطّ مباشر وسريع يربط بين دوّار الساعة في يافا وبين وسط قرية سلمة. كان بإمكان المسافرات والمسافرين، إن

”48 דקות מיאפא לסלמה“

גיא שלו

3.2.2021

יום רביעי, שעת צהרים, יום שמש חורפי. הימים ימי סגר הקורונה השלישי והרחובות דלילים באדם. יצאתי עוטה מסיכה מביתו של עלי יתים וצעדתי במורד רחוב יפת. עלי סיפר לי על בית אביו בסלמה. הוא היה סוחר בקר והיה בקשר טוב עם יהודי משכונת התקווה. ההיכרות הזו הצילה אותו בעבר כשהותקף על ידי קבוצה מלוחמי ההגנה. לפני 73 שנים, בזמן שרוב תושבי סלמה הפלסטינים נעקרו מפני קליעי הציונים, אביו של עלי נותר בביתו מסוגר עם אשתו ותשעת ילדיו. כשהבין שחברו היהודי לא יצילו הפעם, הזמין כרכרה וסוס, העמיס עליה את משפחתו הגדולה ומעט מרכושם ועקר ליאפא. אב המשפחה בחר באקראי אחד ממאות הבתים הריקים שהשאירו מגורשי העיר, כאן נולד עלי וכאן הוא גר עד היום. כשהיה בן 17 נסע עם אביו לבקר את ביתם שאוכלס במשפחת מהגרים יהודים מתימן. ”לך 30-40 מטר מהמסגד לכיוון דרום, היה שם פעם קיוסק, תמשיך עוד קצת משם והבית היה מימין“, עלי אמר לי, וציין בצער שהאדמה הופקעה והבית כנראה נהרס.

רציתי לנסוע לסלמה, היום כפר שלם, ולראות את המקום ממנו נעקרה משפחתו של עלי. הגעתי לתחנת האוטובוס שבכיכר השעון ביאפא. שלשום, בשיחת וידאו עם פייסל סאלח, שיתפתי את מסך המחשב ובחנו ביחד את מפת הקווים ההיסטורית של חברת האוטובוסים של סלמה שפעלה עד 1948. אביו של פייסל היה מבעלי החברה ומחברי הועד המנהל שלה. כשפעלה חברת האוטובוסים של סלמה, היה קו ישיר ומהיר שחיבר בין כיכר השעון ביאפא למרכז הכפר סלמה. נוסעות ונוסעים שרצו, יכולים היו להמשיך עם הקו לשדה התעופה בלוד ועד לרמאללה.

היום אין קו אוטובוס ישיר מיפו לסלמה העקור. כשחיפשתי בגוגל את הדרך המהירה מכיכר

◄

سلمة قبل النكبة،
سكيتش قام لاجئون برسمه

סלמה לפני הנכבה,
שרטוט שערכו פליטים מהכפר

أرادوا ،مواصلة السفر مع هذا الباص نحو مطار اللد، وصولا إلى رام الله.

لا يوجد اليوم خطّ باص مباشر من يافا إلى سلمة المهجّرة. حينما بحثت في غوغل عن الطريق الأسرع للوصول من ميدان الساعة إلى حيّ كفار شاليم التل-أبيبي اكتشفت أنني سأضطر إلى تغيير باصين في مركز "المدينة البيضاء"، وبأنّ السفر سيستمر مدة 48 دقيقة. يقول لي علي بأنّ سلمة كانت مربوطة بحبل سرّيّ إلى يافا، حيث كان السكان يذهبون للتبضع، والمسرح، وتسوية أمورهم وقضاء أوقاتهم. كانت خطوط الباص تشكّل البنية التحتية الفيزيائية التي تخلق واقعًا اجتماعيًّا وسياسيًّا. إن اسم " بنية تحتية" له مدلولاته بالعربية. تشكل خطوط الباصات بنية تحتية، أساسًا يُبنى عليه المجتمع، بنية تحدّد ما هو المركز وما هو المحيط، ويربط بين الأفراد والتجمعات البشرية. كانت شركة باصات سلمة المساهمة المحدودة التي ساهمت الكثير من عائلات القرية بامتلاك أسهمها، بنية تحتية ربطت يافا بمحيطها، وربطت الساحل بالجبل. سنة 1948 تم اقتلاع قرية سلمة، ومعها تم اقتلاع البنية التحتية. وضعت البنية التحتية التي وضعها الصهاينة كلًّا من يافا وسلمة /كفار شاليم على هوامش المدينة العبرية. إن السفر مباشرةً، من دوّار الساعة على طريق سلمة نحو الشرق، يوصلك من المدينة إلى القرية خلال عشر دقائق بالضبط. إلّا أنّ خطوط الباصات تربط بين الهوامش فقط من خلال المركز، لذا فقد صعدت على الباص رقم 18 متّجهًا إلى الشّمال، إلى تل أبيب. وقد أرشدني غوغل للمرور بستة محطات والنزول في محطة الكنيس الكبير الواقعة في شارع ألنبي. كانت المدينة تحت الإغلاق وكانت الشوارع فارغة. كان الباص الطويل التابع لشركة "دان" فارغًا تمامًا تقريبًا، وكان ينزلق

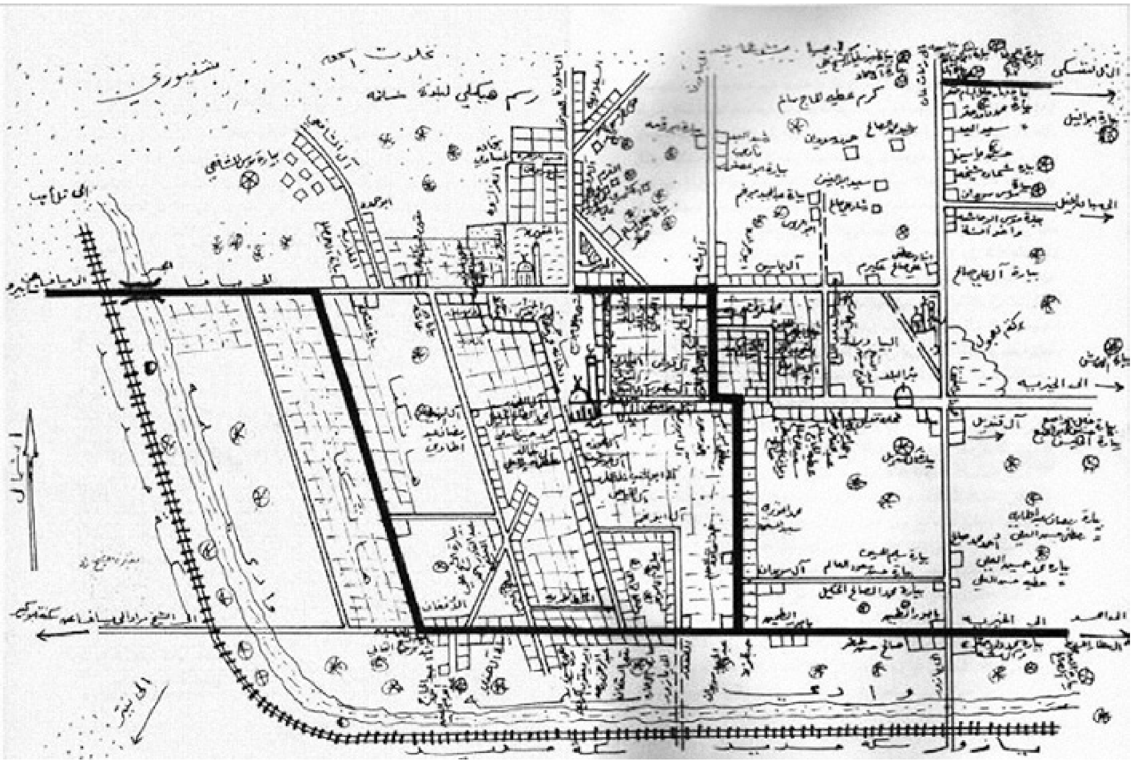

השעון לשכונת כפר שלם התל אביבית גיליתי שאאלץ להחליף אוטובוס במרכז "העיר הלבנה". הנסיעה תימשך 48 דקות. עלי מספר שסלמה היה מחובר בטבורו ליאפא, לשם היו נוסעים לקניות, לתיאטרון, לסידורים ולבילויים. קווי אוטובוס מהווים תשתית חומרית שמייצרת מציאות חברתית ופוליטית. בערבית תשתית היא بنية تحتية (בוניה תחתיה), מבנה תחתי. רשת קווי אוטובוס היא מבנה תחתי, יסוד שעל גביו נבנית חברה, שמגדיר מרכז ופריפריה, שמחבר בין פרטים וקהילות. חברת האוטובוסים של סלמה, שהייתה קו־אופ שרבות ממשפחות הכפר החזיקו במניותיו, הייתה מבנה תחתי שחיבר את יאפא לסביבותיה, ואת החוף אל ההר. ב־1948 נעקר הכפר סלמה, ואיתו נעקר המבנה התחתי. התשתית החדשה שהניחו הציונים מיקמה את יאפא/יפו וסלמה/כפר שלם בשוליים של העיר העברית. נסיעה ישירה על דרך סלמה/שלמה מזרחה מכיכר השעון הייתה מביאה אותי מהעיר אל הכפר בעשר דקות בדיוק. אך קווי האוטובוס מחברים בין השוליים רק דרך המרכז אז עליתי על קו 18 לכיוון צפון, אל תל אביב. גוגל הנחה אותי לנסוע שש תחנות ולרדת בבית הכנסת הגדול שברחוב אלנבי. סגר והכבישים ריקים. האוטובוס המפרקי של "דן", כמעט ריק לגמרי, מחליק במהירות על פני גן צ'רלס קלור ששורשי המדשאות והעצים שבו עוד ניזונים מהריסות שכונת מנשייה הקבורה תחתיו. אני מביט בחטף במוזיאון האצ"ל העומד לבדו בשרידי בית פלסטיני והאוטובוס כבר עוצר בתחנה ברחוב "המרד", ספרו של מנחם בגין על תקופתו כמפקד הארגון. באפריל 1948 השלים האצ"ל את הטיהור

بسرعة عن متنزّه تشارلز كلور الذي تتغذّى المرجات الخضراء والأشجار المزروعة فيه من خرائب حي المنشية المدفون تحته. أنظر نظرة خاطفة إلى متحف [منظمة] "إيتسل" الذي ينتصب وحيدا في بقايا منزل فلسطينيّ، والباص يقف في محطة في شارع "هميرد" [التمرّد، بالعبرية]، وهو عنوان كتاب مناحيم بيغن عن منصبه كقائد للتنظيم. في نيسان (أبريل) 1948 استكملت منظمة "إيتسل" عمليّات التطهير العرقي للمنشيّة، وقد ترافقت هذه العمليّات مع بث بالعربيّة في الراديو، يعِد سكان الحيّ بمصير مشابه لمصير سكان دير ياسين الذين ذبحوا قبل ذلك بأيام قليلة. لدى الفروغ من احتلال الحيّ، قام عناصر "إيتسل" بإلقاء عشرات جثامين الفلسطينيين في الحقل القريب من الشاطئ.[14]
بعد فترة قصيرة من الانتظار بجانب الكنيس الكبير في شارع ألنبي، صعدت إلى الباص رقم 16 الذي سيأخذني إلى سلمة. كان الباص يحمل عددًا قليلًا من الركّاب، والباص يسوق بسرعة عبر الشوارع المغلقة في مركز المدينة باتجاه ناحل أيالون. كان هذا الوادي يسمى في الخريطة القديمة للقرية باسم "وادي سلمة". نتوجه من طريق "ههاچاناة" إلى شارع "إيتسل"، نقطع حي هتكڤا ونتجّه شمالًا عبر شارع "ليحي". راحيل التي تبلغ الآن نحو سبعين عامًا وجلست خلفي ومعها عربة تسوّق، سألتني عن سبب قيامي بالتصوير. قلت لها بأنني أكتب عن الطريق إلى كفار شاليم. وحينما سألتها عن وجهتها، قالت لي "على القرية" سألتها إن كان الجميع يطلقون هذا الاسم على الحيّ، قالت لي "لقد كانت قرية ذات مرة، وبعد ذلك سمّوها "كفار شاليم"، وهي لا تزال قرية". لقد انتقلت إلى القرية قبل 42 عامًا، فور زواجها من أحد سكان كفار شاليم، وهو مهاجر يهودي من حلب- سوريا.

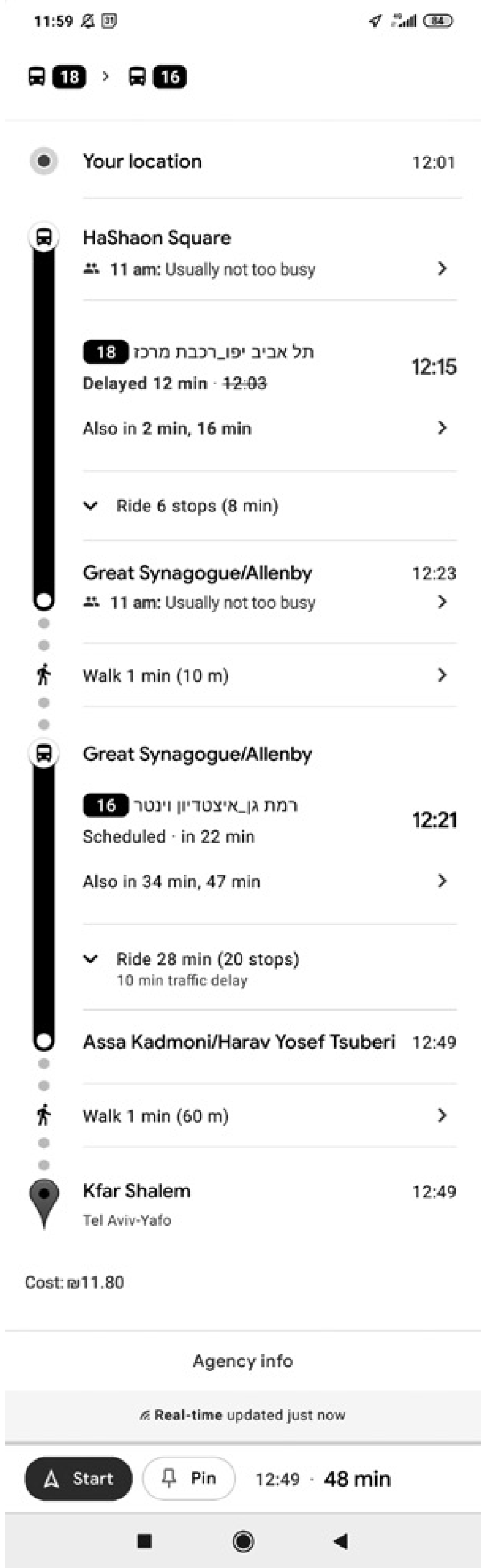

▶

نتائج البحث عن مسار التنقل
من يافا إلى سلمة بواسطة خرائط جوجل

תוצאות חיפוש נתיב נסיעה
מיאפא לסלמה בגוגל מפות

האתני של מנשייה, בליווי שידורי רדיו בערבית המבטיחים לתושבי השכונה גורל זהה לזה של תושבי דיר־יאסין שנטבחו ימים ספורים לפני כן. בתום כיבוש השכונה, אנשי האצ"ל השליכו עשרות גופות של פלסטינים בשדה ליד החוף.[16]
אחרי המתנה קצרה ליד בית הכנסת הגדול ברחוב אלנבי, עליתי לאוטובוס קו 16 שייקח אותי לסלמה. נושא נוסעים בודדים האוטובוס זורם במהירות דרך הרחובות הסגורים של מרכז העיר אל נחל איילון. במפה הישנה של הכפר המשרטטת את חלקות המשפחות, הוא נקרא ואדי סלמה. מדרך ההגנה אנחנו פונים לרחוב האצ"ל, חוצים את שכונת התקווה ופונים שמאלה לדרך הלח"י. רחל, כבת 70, שהתיישבה מאחוריי ולצידה עגלת שוק, שאלה אותי למה אני מצלם. אמרתי לה שאני כותב על הדרך לכפר שלם. כששאלתי לאן היא נוסעת, היא אמרה "לכפר". שאלתי אם ככה כולם קוראים לשכונה, והיא אמרה: "פעם זה היה כפר, אחר כך קראו לזה כפר שלם, וזה עדיין כפר". היא עברה לכפר לפני 42 שנה, מיד עם נישואיה לאחד מתושביו, מהגר יהודי מחלב שבסוריה.
אני חושב על המאמר של נועם לשם ואילה רונאל (2011) על ההתנגדות של המרחב למחיקה הקולוניאלית שבשינוי השמות. גם אחרי ששונה שם הנחל מסלמה לאיילון, ושם הרחוב מסלמה לשלמה, ושם הכפר מסלמה לכפר שלם, המחיקה לא מושלמת. "זה עדיין כפר" כמו שאמרה רחל. ואם ישאל עובר אורח איפה זה רחוב שלמה, סביר שלא ימצא את יעדו. כפי שאמר חיים לבנון, שהיה ראש עיריית תל אביב: "קשה לעקור בבת אחת את שמות השכונות ביפו ובכפרים הנטושים

أفكر بالمقال الذي كتبه كلّ من نوعَم ليشم وأيالا رونئيل (2011) حول مقاومة الحيز للمحو الاستعماري الكامن في تغيير الأسماء. حتى بعد تغيير اسم النبعة من سلمة إلى أيالون، وتغيير اسم الشارع من سلمة إلى شالما، وتغيير اسم القرية من سلمة إلى كفار شاليم، إلّا أنّ هذا المحو ليس مكتملًا. "لا تزال قرية" حسبما قالت راحيل. وإن قام عابر سبيل بتوجيه سؤال "أين هو شارع شالما" فمن المرجح أنه لن يجد بغيته. وكما قال حاييم لڤانون، الذي شغل منصب رئيس بلدية تل أبيب: "من الصعب اقتلاع أسماء الأحياء في يافا والقرى المهجرة التي تم ضمها إلى سلطة مدينة تل أبيب دفعة واحدة- إنها أسماء قد تجذّرت على مدار سنوات طويلة".[15] وقد تمّ إطلاق اسم لڤانون نفسه، بعد موته، على أحد الشوارع التي تم شقّها على أراضي الشيخ مونّس شمالي المدينة.

توقّف الباص بجانب ملعب أطفال كفار شاليم. مسطح من المطاط الناعم المخصص لحماية الأطفال أثناء سقوطهم، مصبوب فوق بضع طبقات من الأسفلت التي تمّ رصفها على ظهر مقبرة سلمة المهجّرة. قبالة المرفق لا يزال قائمًا مبنى مكون من طابقين، كان يحتوي قبل التهجير على مقهى خليل أبو أصبع، وهو المقهى الذي كان مكان التقاء المدافعين عن القرية. وقد تمّ اليوم تثبيت لافتة تحمل اسم الشارع "شارع الرائد آسا كدموني، ابن تل أبيب ومقاتل وقائد في سلاح المظليّين". هذا الاسم المعبرن 'كدموني' والإشارة إلى كونه قد ولد في تل أبيب يتناقض مع المبنى الأصلاني القديم الذي ثبتت اللافتة عليه

قطعت الساحة باتجاه المسجد، وواصلت السير بحسب إرشادات علي يتيم، مسافة تبلغ نحو 40 مترًا باتجاه الجنوب. مررت بالمتجر الذي يحمل اسم "ليڤ هكفار [قلب القرية بالعبرية]" وسرت بين منازل متفرقة محاطة بأسوار عالية تم استبدالها بمبان شاهقة. لربما كان

▶

طريق الهاجاناة، زاوية إيتسل
إيتسل، زاوية ليحي

تصوير چاي شاليف

דרך ההגנה פינת אצ"ל,
אצ"ל פינת לח"י

צילום: גיא שלו

שסופחו לשטח שיפוטה של העיר תל־אביב — שמות שנשתרשו במשך שנים רבות".[17] לבנון עצמו קיבל לאחר מותו רחוב על אדמות אל־שיח' מוַנִּס בצפון העיר.

האוטובוס עצר ליד מגרש המשחקים של ילדי כפר שלם. משטח הגומי הרך שנועד להגן על הילדים בשעת משחקם יצוק מעל כמה שכבות אספלט שנסללו על גבי בית הקברות של סלמה העקור. ממול עומד עדיין מבנה דו קומתי בו שכן לפני הגירוש בית הקפה של חליל אבו אסבע שהיה למקום מפגש של מגיני הכפר. היום מוצמד אליו שלט הרחוב "רב סרן אסא קדמוני, יליד תל אביב לוחם ומפקד בצנחנים". השם המעוברת 'קדמוני' וציון הילידות התל אביבית מתריסה כנגד הבניין הילידי הקדום עליו מוברג השלט. חציתי את הכיכר לכיוון המסגד, והמשכתי לפי הוראותיו של עלי יתים עוד כ־40 מטר לכיוון דרום. חלפתי על פני הקיוסק הנושא את השלט "לב הכפר" וצעדתי בין בתים בודדים מוקפים גדרות גבוהות שהתחלפו בבניינים רבי קומות. בית אביו של עלי אולי מוסתר מאחורי הגדרות? ואולי שקוע ביציקת היסודות של הבניינים שלידם? התקשרתי לעלי והוא לא ידע. עברו שנים רבות מאז ביקר עם אביו בכפר ונשמע היה שחיפוש הבית גורם לו למועקה. כך סיפר לי גם פייסַל סַאלח, שהביקור היחיד שלו בכפר בשנת 1968 נקטע במהירות: "הוריי היו שם רק ל־5 דקות, הם פשוט לא היו יכולים להישאר שם. הם היו חייבים לעזוב. הם היו מוצפים רגשית ומעולם לא חזרנו לשם שוב".

חזרתי למסגד ולרחוב בתי הכנסת שיוצא ממנו לכיוון מערב. ליד אחד מבתי הכנסת שהיה בשיפוץ פגשתי את ניסים. שאלתי אותו על

كنيس "كهيلات يعقوب"، أثناء الترميم

تصوير چاي شاليف

בית הכנסת "קהילת יעקב" בשיפוץ

צילום: גיא שלו

كنيس "كهيلات يعقوب"، أثناء الترميم
تصوير چاي شاليف

בית הכנסת "קהילת יעקב" בשיפוץ
צילום: גיא שלו

منزل والد علي مختفيًا خلف أحد الأسوار؟ ولربما هو غارق تحت صبّ الأسمنت الخاص بأساسات المباني المجاورة؟ اتصلت بعلي ولم يعرف. لقد مرّت سنوات طويلة منذ قيامه مع والده بزيارة القرية، وقد بدا بأن البحث عن البيت يتسبّب في إزعاجه. هذا ما حدثني به أيضا فيصل صالح، الذي انقطعت زيارته الوحيدة إلى القرية سنة 1968 بسرعة: "كان والداي هناك لخمس دقائق فقط، لم يعد بإمكانهم بكل بساطة البقاء هناك. كان عليهم ترك المكان. كانت مشاعرهم تفيض ولم نعد بعد ذلك أبدًا إلى ذلك المكان".

عدت إلى المسجد وإلى شارع الكُنُس الذي يخرج منه باتجاه الغرب. إلى جانب أحد الكنس الذي كان يخضع لأعمال ترميم التقيت بنيسيم. سألته حول الكنيس وقال لي بأنه قد كان مقهى في البداية، بعد ذلك تحوّل إلى محلّ جزارة، وبعدها تحول إلى كنيس. يبلغ نيسيم من العمر 80 عامًا وهو يقطن في القرية منذ سنة 1948. سنة 1944 هاجرت عائلته من حلب، مرورًا بدمشق، فبيروت، وصولًا إلى البلاد. قامت قوات الهاچاناة بتهريبهم عبر رأس الناقورة، وبعد ستة شهور تمّ إسكانهم في كيبوتس للتهرب من السلطات البريطانية. وبعدها سكنت العائلة في المنشيّة. عمل والده في مقهى في الحيّ، إلا أنه قد تمّ إخلاؤهم كلاجئين إلى خيام مقامة في صمّيل المهجرة بعد اندلاع الاشتباكات. حينما سمع والده بوجود منازل خالية في سلمة، اصطحب عائلته وسكن، بالمصادفة، في أحد المنازل الفارغة التي تركها مهجّرو القرية. وبحسب أقوال نيسيم "كان الأثاث والخزائن والطاولات والطعام مما تركه العرب لا يزال موجودًا في المنزل".

14 Rotbard, Sharon. White city, black city: Architecture and war in Tel Aviv and Jaffa (London: Pluto Press, 2015), p.97

15 نوعَم ليشم وايلا رونئيل، "سلمة/ كفار شاليم: نحو تاريخ مكانيّ في إسرائيل" [بالعبرية]، من: حاييم يعقوبي وطوفي بنسطر (محرران)، ذاكرة، إنشاء، وبناء الحيز" [بالعبرية]، 105-81 القدس: معهد فان لير، إصدار الكيبوتس الموحد، 2011) ص. 87

בית הכנסת והוא סיפר לי שבהתחלה היה בו בית קפה, אחר כך אטליז ורק אז הפך לבית כנסת. ניסים בן 80 וגר בכפר מ־1948. ב־1944 יצאה משפחתו מחאלב, דרך דמשק וביירות לארץ ישראל. ההגנה הבריחה אותם דרך ראש הנקרה, ואחרי ששהו חודש בקיבוץ כדי להתחמק מהשלטונות הבריטיים, התמקמה המשפחה במנשייה. אביו עבד בבית קפה בשכונה אך כשהתחילה הלחימה פונו כפליטים לאוהלים בסומייל העקור. כשאביו שמע שיש בתים פנויים בסלמה לקח את משפחתו והתמקם באקראי באחד מהבתים הריקים שהשאירו מגורשי הכפר. לדברי ניסים, "עדיין היו רהיטים, ארונות, שולחנות ואוכל שהשאירו הערבים".

16 Rotbard, Sharon. White city, black city: Architecture and war in Tel Aviv and Jaffa (London: Pluto Press, 2015), p.97

17 נועם לשם ואילה רונאל, "סלמה/כפר שלם: לקראת היסטוריה מרחבית בישראל", בתוך: חיים יעקבי וטובי פנסטר (עורכים), זיכרון, השכחה ו(ה)בניית המרחב, 105-81 (ירושלים: מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 87

برنامج الجولة

1. **مقام سيدنا سلمة (الذي كان أيضا مسجد القرية)**
وهو اليوم مقفل ومتروك، يمكن الوصول إليه من شارع أيسر يهودا أوطرمان (181781/661945)

2. **منزل المختار**
وهو شبه مهدّم اليوم، شارع ر. يوسف تصوباري، زاوية آسا كدموني، في الميدان (181783/662000)

3. **المقابر**
وهي تقبع اليوم تحت حديقة ألعاب وأرض فارغة إلى الغرب (181741/662029)
وإلى الشرق من شارع آسا كدموني (181817/662099)

4. **المدرسة**
وهي اليوم مركز توظيف تأهيليّ تابع لبلدية تل أبيب في شارع
آسا كدموني، رقم 20 (181790/662100)

5. **مقام الشيخ حسن**
مهدوم، وقد ظلت شجرة محاطة بسور إلى جانب شارع هتياسيم، 3، رمات چان (182598/661924)

6. **مقهى عائلة الحوتري**
وهو اليوم كنيس، في شارع ماحل، رقم 47 (181950/661851)

תכנית סיור

1. **סַיִּדנא סלמה**
(שימש גם כמסגד הכפר) כיום נעול ומוזנח, גישה מרחוב איסר יהודה אונטרמן (181781/661945)

2. **בית המח'תאר**
כיום חציו הרוס, רחוב ר' יוסף צוברי פינת אסא קדמוני, בכיכר (181783/662000)

3. **בתי הקברות**
כיום תחת גן שעשועים ושטח ריק ממערב (181741/662029)
וממזרח לרחוב אסא קדמוני (181817/662099)

4. **בית הספר**
כיום מרכז תעסוקה שיקומי של עיריית תל אביב ברחוב אסא קדמוני 20 (181790/662100)

5. **מקאם אל־שיח' חסן**
כיום הרוס, נותר עץ מוקף גדר ליד דרך הטייסים 3, רמת גן (182598/661924)

6. **בית הקפה של משפחת אל־חותרי**
כיום בית כנסת ברחוב מח"ל 47 (181950/661851)

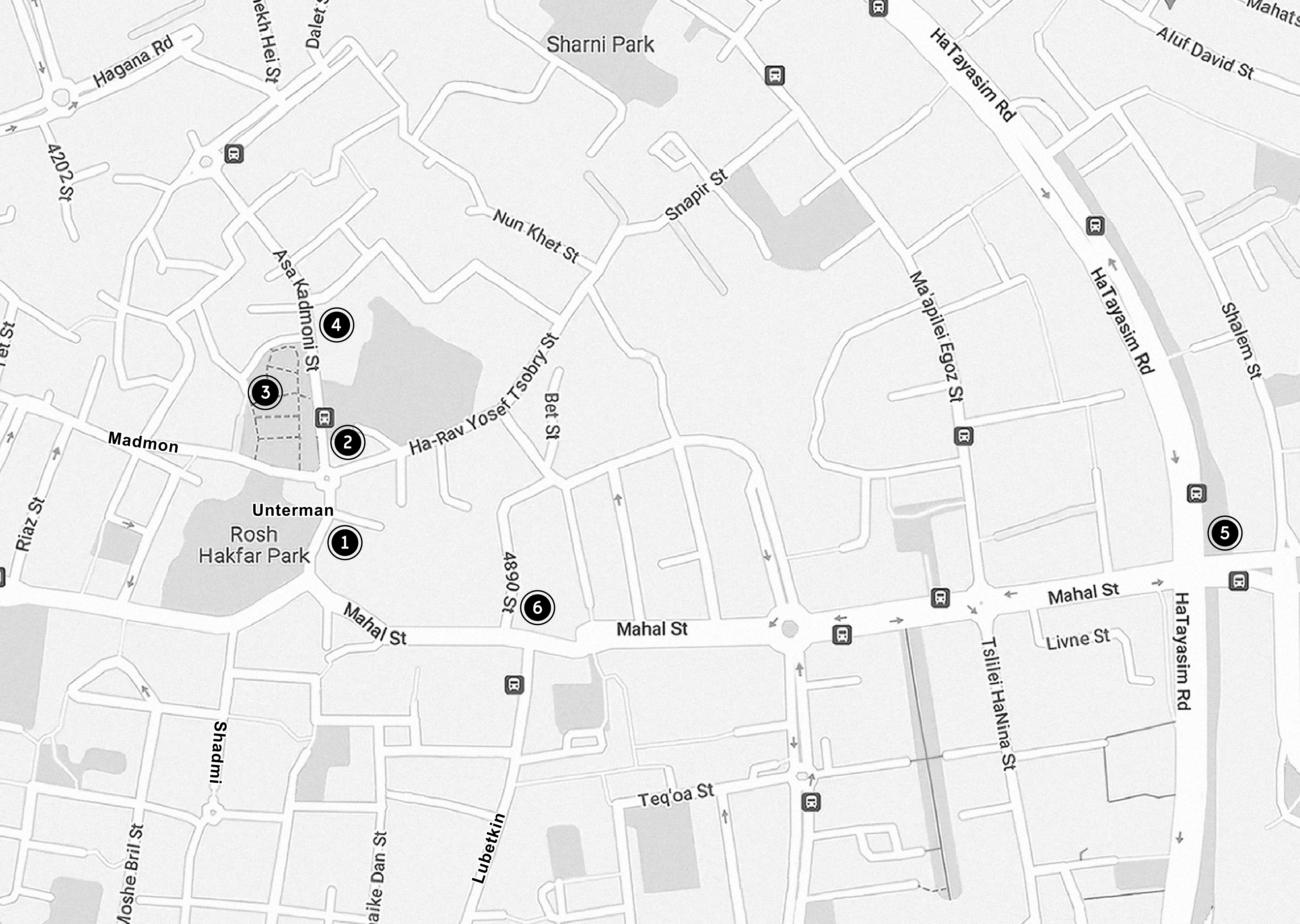
Sharni Park
Hagana Rd
HaTayasim Rd
Aluf David St
4202 St
Nun Khet St
Snapir St
Asa Kadmoni St
Ma'apilei Egoz St
HaTayasim Rd
Shalem St
Ha-Rav Yosef Tsobry St
Bet St
Madmon
Unterman
Rosh Hakfar Park
Riaz St
4890 St
Mahal St
Mahal St
Mahal St
Livne St
Tslilei HaNina St
HaTayasim Rd
Shadmi
Teq'oa St
Lubetkin
Moshe Bril St
1
2
3
4
5
6

الخاتمة: حتّى العودة

هذا الكتيّب مكرّس لذكرى اللاجئة من سلمة، رزان النجّار (2018-1997)

في الأول من حزيران (يونيو) 2018، قتلت رزان النجار بالرصاص، وهي مسعفة بلغت من العمر آنذاك 21 عاما، بنيران قنّاص تابع للجيش الإسرائيلي أثناء قيامها بدورها كمسعفة في لجنة الإغاثة الطبية الفلسطينية، أثناء مسيرات العودة الكبرى في قطاع غزة. لقد داومت النجار على الحضور بصورة دائمة في مظاهرات مسيرة العودة وكانت بنفسها "درع إنقاذ بشري للجرحى على خطوط الجبهة". وفي يوم وفاتها، توجهت وهي ترتدي ملابس الطاقم الطبي الواضحة، وهي ترفع ذراعيها، لكي تقوم بإسعاف متظاهر أصيب إصابة مباشرة في رأسه من قنبلة دخانية. لقد أصيبت برصاص تم توجيهه إلى الطاقم، وتم نقلها إلى المستشفى الأوروبي في خان يونس، حيث تم الإعلان عن استشهادها.

ولدت النجّار لعائلة من اللاجئين من سلمة، طردوا إلى غزة سنة 1948. وقد ولدت وعاشت في خزاعة – خانيونس، في واقع اللجوء، والاحتلال، والحصار. وقد نجت من ثلاثة حروب، وحياة يومية ملأى بالهجمات، وقتلت في الوقت الذي طالبت فيه، سويا مع سائر سكانات وسكان غزة، بالعودة إلى الأرض التي طردت منها عائلتها.

في مقابلة تلت استشهاد ابنته، قال أشرف النجّار: "كان حلم الشهيدة رزان أن تعود إلى مسقط رأسها في قرية سلمة، قضاء مدينة يافا، فنحن عائلة بالأصل من قرية سلمة، وهُجِّرنا من بلدتنا سلمة إلى قطاع غزة، ورزان هي الابنة البكر في العائلة المكونة من 8 أنفار". وتابع النجار متحدثا عن ابنته رزان: "كانت رزان شابة طموحة، تحب الحياة، ولذلك توجهت منذ تخرجها بعد التوجيهي للتطوع في الخدمات الطبية، وتعلمت دورتي إسعاف طبي، ومنذ تخرجها عملت متطوعة في مستشفى ناصر في تقديم الإسعافات الطبية".[15]

نسعى، بواسطة هذا الكتيب، إلى تقديم احترامنا لذكراها، وأن يكون صدى لدعوتها العادلة من أجل إحقاق حق العودة.

◄

رزان النجّار، أثناء مسيرة العودة الكبرى في قطاع غزة، تحمل لافتة مكتوب عليها "أنا عائدة"
المصوّر مجهول

אחרית דבר: עד השיבה

חוברת זו מוקדשת לזכרה של פליטת סַלַמֶה, רזאן אל־נג'אר (2018-1997)

ב־1 ביוני 2018 נורתה למוות רזאן אל־נג'אר, חובשת בת 21, מאש צלף הצבא הישראלי בעת שמילאה את תפקידה כחובשת באגודת הסיוע הרפואי הפלסטינית, בזמן צעדת השיבה הגדולה ברצועת עזה. אל־נג'אר נכחה באופן קבוע בהפגנות צעדת השיבה וראתה בעצמה "מגן הצלה אנושי" עבור "הפצועים בקווי החזית". ביום מותה ניגשה במדים מזהים של צוות רפואי, ובעודה מרימה ידיים, לטפל במפגין שנפגע ישירות בראשו מרימון עשן היא נפגעה מירי שכוון אל הצוות, פונתה לבית החולים האירופי בח'אן יונס ושם נקבע מותה.

אל־נג'אר נולדה למשפחה של פליטים מסלמה, שגורשו ב־1948 לעזה. היא נולדה וחיה בח'זאעה, ח'אן יונס, אל מציאות של פליטות, כיבוש ומצור. היא שרדה שלוש מלחמות ושגרה של התקפות ונהרגה בעת שדרשה, יחד עם שאר תושבות ותושבי עזה, לשוב אל האדמה ממנה גורשה משפחתה.

בראיון לאחר מות בתו, אמר אשרף אל־נג'אר: "חלומה של השהידה רזאן היה לשוב למולדתה בכפר סלמה, מחוז יאפא. אנחנו משפחה שנעקרה מסלמה לרצועת עזה [...] רזאן הייתה צעירה שאפתנית, שאהבה את החיים, ולכן, מאז שסיימה את לימודיה התיכוניים התנדבה בשירותי הרפואה והשתתפה בהכשרות חובשות."[17]

באמצעות חוברת זו אנו מבקשות לכבד את זכרה ולתת הד לקריאתה הצודקת למימוש זכות השיבה.

רזאן אל־נג'אר, בצעדת השיבה הגדולה ברצועת עזה, אוחזת שלט ובו כתוב "אני שבה"
צלם לא ידוע

[17, 15] تاريخ النشر, "والد الشهيدة رزان: حلُمَتْ بالعودة لِيافا ولا خوفَ على الجرحى بحضورها," عرب ٤٨ ١٨ .٢ .٣,٦

المصادر

"قرية مزدهرة ومتعلمة": الحياة في سلمة قبل سنة 1948

- Walid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948* (Washington: Institute for Palestine Studies, 1992), pp. 254-257
- Salman Abu Sitta, *The Palestinian Nakba, 1948: The Register of Depopulated Localities in Palestine* (2000)
- شريف كناعنة و لبنى عبد الهادي, *القرى الفلسطينية المدمرة*, رقم 3 – سلمة (جامعة بيرزيت, 1986)

"شعرت بأن حبلي السرّي متّصل بشجرة الأرز في الساحة الرئيسية لسلمة"

- Allesandra Amin, Mustafa Al Hallaj: Biography, Ramzi and Saeda Dalloul Art Foundation website
- Samia Halaby, "Mustafa al-Hallaj: Master of the Print and Master of Ceremonies", *Jadaliyya*, 31.5.2013
- Jonathan Curiel, "Unknown face of Palestinian Art", *SFGATE*, 3.4.2005

"بردٌ وصمت ": المعارك والطّرد

- Noam Leshem, *Life after ruin: The struggles over Israel's depopulated arab spaces* (Cambridge University Press, 2017)
- موريس، *نشوء مشكلة اللاجئين الفلسطينيين 1947-1949* [بالعبرية] (عام عوفيد، الطبعة السابعة 2005

"والمهم هو شقة جديدة وعصرية": سلمة بعد 1948

- إيلان پابيه، *التطهير العرقي لفلسطين* (القدس: كتب نوفمبر، 2020)
- إلحنان أورن، "من اقتراح الترانسفير، 1938-1937، إلى 'الترانسفير بأثر رجعي'،1947-1948"، [بالعبرية]، *مراجعات لإقامة إسرائيل* 7، 1997، ص. 85-75
- Noam Leshem, *Life after ruin: The struggles over Israel's depopulated arab spaces* (Cambridge University Press, 2017)
- "حي هسيفر في تل أبيب"، [بالعبرية]، *أخبار بلدية تل أبيب*، 15 كانون أول (ديسمبر) 1949
- Walid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948* (Washington: Institute for Palestine Studies, 1992), pp. 254-257)
- ران شمعوني، "16 عائلة ترفض ترك منازلها لصالح القطار الخفيف، سيتم إخلاؤها بالقوة عمّا قريب"، [بالعبرية[، *هآرتس* 26.1.2021
- أورن زيف، "تحت مطر كثيف وفي برد قارس، تم إخلاء ستة عائلات من كفار شاليم"، [بالعبرية، موقع "*سيحاة ميكوميت*"]

מקורות

"כפר משגשג ומשכיל": החיים בסלמה לפני 1948

- Walid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948* (Washington: Institute for Palestine Studies, 1992), pp. 254-257
- Salman Abu Sitta, *The Palestinian Nakba, 1948: The Register of Depopulated Localities in Palestine* (2000)
- شريف كناعنة و لبنى عبد الهادي, *القرى الفلسطينية المدمرة*, رقم 3 – سلمة (جامعة بيرزيت, 1986)

"הרגשתי שטבורי קשור לעץ הסידר שבכיכר המרכזית של סלמה"

- Allesandra Amin, Mustafa Al Hallaj: Biography, Ramzi and Saeda Dalloul Art Foundation website
- Samia Halaby, "Mustafa al-Hallaj: Master of the Print and Master of Ceremonies", *Jadaliyya*, 31.5.2013
- Jonathan Curiel, "Unknown face of Palestinian Art", *SFGATE*, 3.4.2005

"צינה ודממה": הקרבות והגירוש

- Noam Leshem, *Life after ruin: The struggles over Israel's depopulated arab spaces* (Cambridge University Press, 2017)
- מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949* (עם עובד, מהדורה שביעית 2005

"והעיקר דירה חדשה ומודרנית": סלמה אחרי 1948

- אילן פפה, *הטיהור האתני של פלסטין* (ירושלים: ספרי נובמבר, 2020)
- אלחנן אורן, "מהצעת הטרנספר, 1937-1938, אל 'טרנספר בדיעבד', 1947-1948", *עיונים בתקומת ישראל* 7, 1997, עמ' 85-75
- Noam Leshem, *Life after ruin: The struggles over Israel's depopulated arab spaces* (Cambridge University Press, 2017)
- "שכנות־הספר של תל־אביב", *ידיעות עיריית תל אביב*, 15 בדצמבר 1949
- Walid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948* (Washington: Institute for Palestine Studies, 1992), pp. 254-257)
- רן שמעוני, "16 משפחות מסרבות לעזוב את בתיהן לטובת הרכבת הקלה, בקרוב הן יפונו בכוח," *הארץ* 26.1.2021
- אורן זיו, "בגשם כבד ובקור מקפיא, פונו שש משפחות מכפר שלם", *שיחה מקומית* 24.1.2022

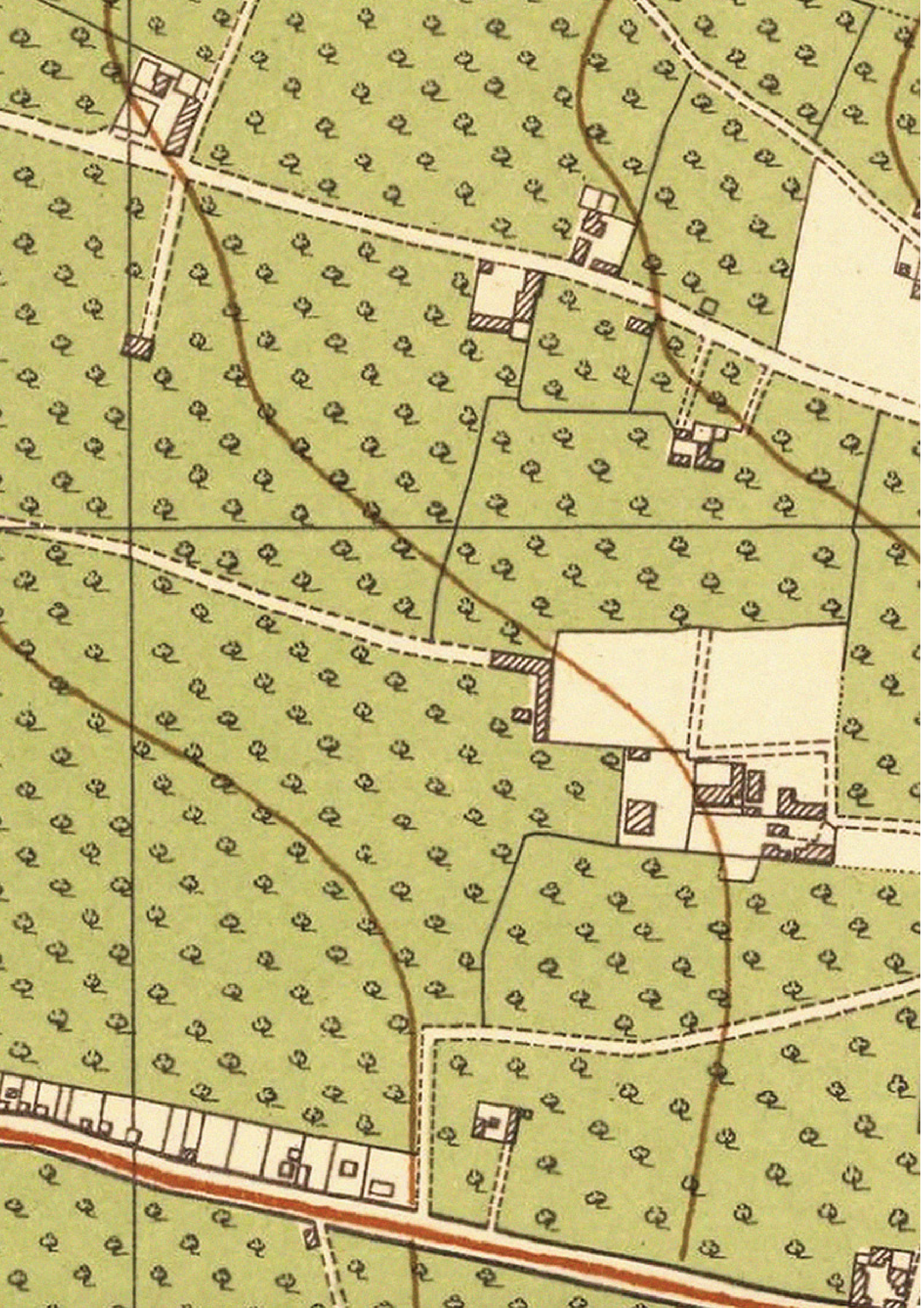

الغلاف:
قبر الشيخ سلمة ابن هاشم، 2021
تصوير: دورون يعقوب

الغلاف الخلفي:
خريطة خطوط شركة باصات "سلمة"،
سنوات الأربعينيات
يظهر لدى: 143 , (2005) LeVine

الغلاف الداخلي:
سلمة, خريطة مسح فلسطين 1:20,000 ,
سنوات الأربعينيات
palopenmaps.org

كتابة وتحرير:
ميخال مرجليوت
عيدان موريم
جاي شاليف
ميري مرمور
عدي جولان بكنافو
دورون يعقوب
عميت بن حاييم
يعراة بنجر ألألوف

نشكر يعرا بنجر ألألوف وعمر الغباري
على توجيه المجموعة،
والمساعدة والمرافقة في كتابة وتحرير الكتيب

الترجمة إلى العربية: مهند أبو غوش
تصميم: عميت بار حاييم

إنتاج: جمعية ذاكرات
نشكر صندوق هكس إيپر (HEKS/EPER) و مؤسّسة
روزا لوكسمبورغ (Rosa-Luxemburg-Stiftung)
على دعمهما لهذا المشروع

כריכה קדמית:
פנים קבר השיח' סלמה אבו האשם, 2021
צילום: דורון יעקב

כריכה אחורית:
מפת קווי האוטובוס של חברת האוטובוסים "סלמה",
שנות ה־40
מופיע אצל: LeVine (2005), 143

כריכה פנימית:
סלמה, מפת סקר פלסטין 1:20,000, שנות ה־40
palopenmaps.org

כתיבה ועריכה:
מיכל מרגליות
עידן מורים
גיא שלו
מירי מרמור
עדי גולן בכנפו
דורון יעקב
עמית בן־חיים
יערה בנגר אללוף

תודה ליערה בנגר אללוף ועמר אלע'בארי
על הדרכת הקבוצה, העזרה והליווי בכתיבה
ועריכת החוברת

תרגום לערבית: מוהנד אבו־גוש
עיצוב גרפי: עמית בן־חיים

הפקה: עמותת זוכרות
תודה לקרן הקס אפר (HEKS/EPER)
ולקרן רוזה לוקסמבורג (Rosa-Luxemburg-Stiftung)
על תמיכתן בפרויקט

HEKS EPER | ROSA LUXEMBURG FOUNDATION | זוכרות ذاكرات Zochrot

© All rights reserved to those who were expelled from their homes